

Willem G. van Maanen

Een Nederlandse schrijver en zijn geboortestad

(Kampen, 30 september 1920 - Leusden, 17 augustus 2012)

door Jaap van Gelderen

‘Het huis van mijn jeugd, dat is Kampen. Het lijkt of mijn jonge jaren beperkt zijn tot die tien die ik daar heb doorgebracht. Wat daarna kwam, en dat moet toch ook nog jeugd zijn geweest, reken ik niet meer tot die periode; het is nauwelijks ook een vervolg, het is een ander leven. Kampen is een afgeronde herinnering, volmaakt onveranderlijk. Ik hoef het niet eens op te poetsen, hij glanst zodra ik hem oproep.’¹

In 1953 debuteerde de journalist Willem G. van Maanen bij Querido in de Salamanderreeks met de roman *Droom is 't leven*. Dat was een experiment voor de Amsterdamse uitgever: een debutant (hij was 33 jaar oud) in de reeks die al vanaf 1934 bestond. Een jaar later volgde *De onrustzaaier*, dat een overtuigend verkoopsucces zou worden (zesde druk 1983, een zevende, licht gewijzigde, in 2002). Voor deze kleine roman, die duidelijk in zijn geboortestad Kampen speelt voor wat de aan de orde gestelde problematiek betreft, zou hij in 1955, als vierde auteur van uitgever Querido in zes jaar tijd, de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs krijgen. Hieraan was een penning en een geldbedrag verbonden. Toen bleek dat de roman in zijn geboortestad slechts onder de toonbank kon worden verkocht, reisde hij af naar de stad aan de IJssel, liep hier rond, en gaf in een verhaal zich rekenschap van een heerlijke jeugdtijd: ‘een afgeronde herinnering’.

Het decor van zijn jongste jeugd was ook de inspiratiebron voor de uit 2000 daterende roman *Een huis van lief en leed*. Zo siert de woning aan de 1e Ebbingestraat 12, waar Pim van Maanen opgroeide, reeds de omslag. Maar waar bij *De onrustzaaier* de ‘mentale’ herkenbaarheid van de stad overduidelijk was (althans, dat lijkt zo), bleef in deze roman uit later tijd - de drie verhalen spelen rond de Tweede Wereldoorlog - de stad voornamelijk decor. Maar er staan wel meer herkenbare stukken opgesteld die tot de verbeelding zullen spreken van elke (oud-)Kampenaar dan in *De onrustzaaier*. In het dagblad

Trouw van 16 augustus 2003 schreef Willem G. van Maanen over een door de redactie voorgestelde zin, namelijk: ‘Ik weet de weg in een huis dat er niet meer is.’² Met dit kleine essay keerde hij nog één keer terug naar het huis in de Bovenhoek, waar hij zijn jongste jeugd doorbracht. Het tekent hem als een scherp en liefdevol observator.

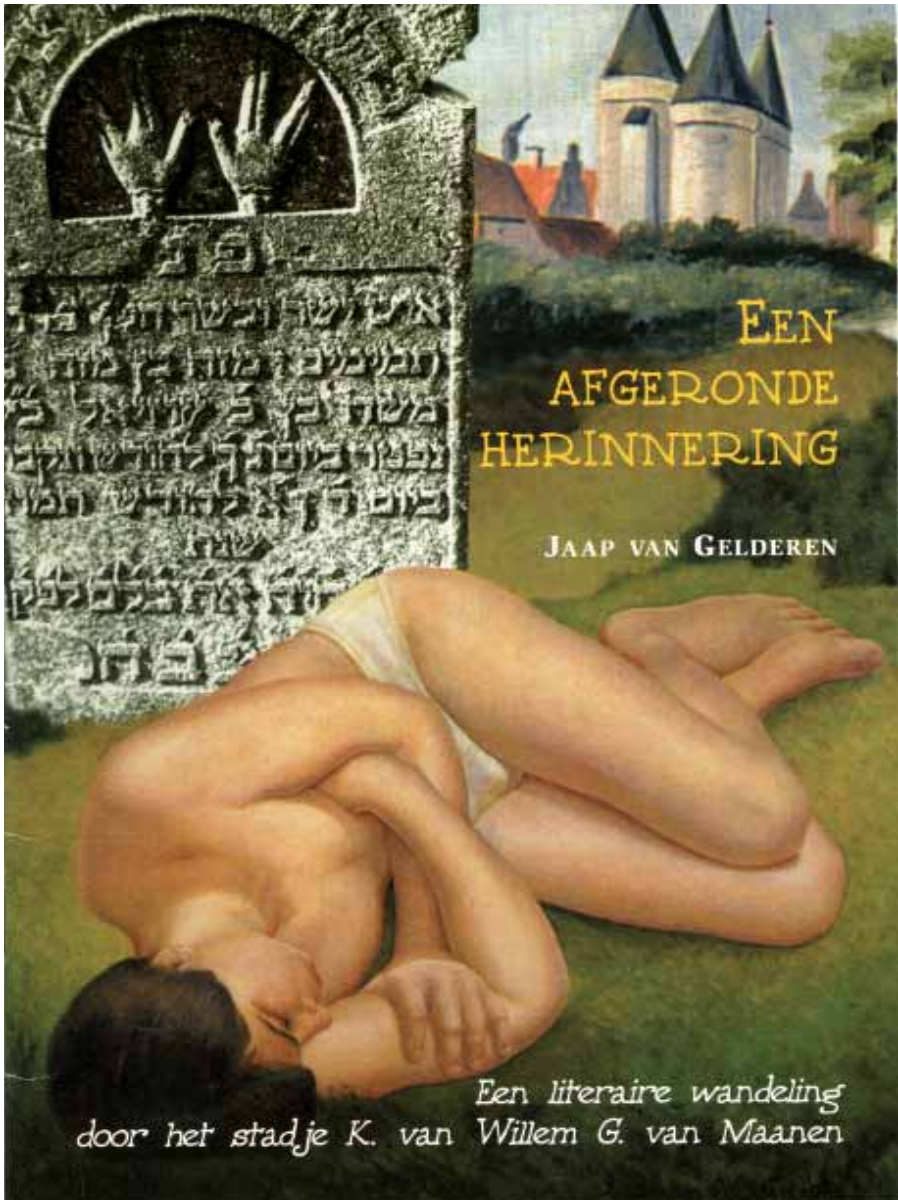
In deze bijdrage draait het om de ‘Kamper’ verhalen van Willem G. van Maanen. Uiteraard omringd door een overzicht van het leven en werk van deze Nederlandse auteur.³ Dat voor iemand van zijn (schrijvers)generatie de Tweede Wereldoorlog een moreel ijkpunt vormde, laat zich gemakkelijk begrijpen. Zeker waar hij niet aan de kant is blijven staan toen de gewone menselijkheid zo zwaar geschonden werd als in die jaren. In Jeruzalem staat een boom voor hem geplant in het ‘Bos der rechtvaardigen uit de Volkeren’.

Na vijftig jaar

In 2003 werd Van Maanen gelauwerd in de Amsterdamse Balie voor zijn gehele oeuvre dat (tot dan toe) bestond uit veertien romans, twee verhalenbundels, twee toneelstukken (één rond Kafka, één over Etty Hillesum) en een historische reportage (over het drama van Putten 1944).⁴ Dat was op 16 april 2003, uitgevers en jongere medeauteurs lieten zich lovend uit, Van



Het echtpaar Van Maanen-van Enter in de Stadsgehoorzaal na de uitreiking van de cultuurpenning van de stad Kampen, april 2003. (Foto: Freddy Schinkel.)



Een afgeronde herinnering, IJsselacademie 2003, vormgeving Bert van 't Ende. Op de omslag: grafsteen van de Joodse begraafplaats, 'Mozes Israël Koon' (1755-1812), (Foto: Gemeentearchief Kampen); voorgrond fragment uit schilderij 'Le Morvan' van Herman Gordijn, 1984; achtergrond fragment: G. Spijk, 'Gezicht op het IJsselfront', eerste helft 19de eeuw (Frans Walkate Archief). Particulier bezit.

Maanen geldt als een typische *writers writer*.⁵ Tegelijkertijd verscheen een bundeling van *Alle verhalen* (waaronder nieuw gecomponeerde). Op instigatie van de Stichting Kunst en Cultuur Overijssel, liet ook de stad Kampen zich niet onbetuigd. In de koffiekamer van de Stadsgehoorzaal werd op 24 april 2003 een feestelijke middag belegd rond schrijver en echtgenote, met sprekers, een vraaggesprek en een voordracht. De Openbare Leeszaal en Bibliotheek en het Gemeentearchief verzorgden een bescheiden expositie. De wethouder van cultuur reikte de (eerste!) cultuurpenning van de stad uit, terwijl de hier gevestigde IJsselacademie - een werkgemeenschap voor de bestudering van cultuur en natuur in de IJsseldelta - een 'aangeklede' literaire stadswandeling aanbood, spelend in de Bovenhoek.⁶ Hiermee zouden de Kamper huldigungen niet ophouden: op 24 november 2004 kon de toegezegde steen gevlijd worden: 'Willem G. van Maanen, onrustzaaier.'⁷ 'Fideel van ze', zei Van Maanen over deze houding van de huidige generaties Kampenaren.⁸

Voor zijn oeuvre werd Van Maanen in de loop van jaren een zestal literaire prijzen toegekend, waarvan de Van der Hoogtprijs dus de eerste was.⁹ In 2005 werden vijf romans gebundeld onder de titel *Met de hand op het hart*. In 2006 verscheen de roman *Heb lief en zie niet om*, waarvoor hij genomineerd werd voor de AKO-literatuurprijs. *Bagatellen* is de titel van een vijftiental kleine verhalen, waarmee de auteur bewust zijn schrijverscarrière afsloot, in 2010. De laatste zin van het laatste verhaal luidt: '... niet omdat ik denk niets meer te zeggen te hebben, maar uit angst om te veel te zeggen, mezelf te verspreken, te verraden. Een schrijver als ik die zich niet bloot wil geven is de schrijver die zijn mond houdt. Tijd om te zwijgen.' In een uitgebreid vraaggesprek op 25 augustus 2010 ging de auteur naar aanleiding van het verschijnen van dit bundeltje in op allerlei aspecten van zijn schrijfarbeid.¹⁰ De media besteedden ruim aandacht aan zijn overlijden op 17 augustus 2012. Meerdere keren werd de gedachte geopperd dat zijn oeuvre (niet makkelijk toegankelijk 'gecomponeerd' - het vergt actieve lezers!), 'de toekomst in zal blijven springen'. Dat werd goed verwoord door Willem Jan Otten in een in memoriam in het dagblad *Trouw*.¹¹

Jeugdjaren. Kampen

Willem Gustaaf van Maanen was het tweede kind van Afina Elizabeth Wal-last (1897-1978) en Willem van Maanen (1890-1989). Hij kreeg twee namen: die van zijn vader en die van een oudoom Gustaaf (Adolf) Hartelust, arts te Ede. Zijn roepnaam werd Pim. Als auteur voegde hij de G. toe aan zijn naam om zich te onderscheiden van zijn vader, die ook publiceerde. In het gezin



Linksboven: Huis 1e Ebbingestraat 12.
(Foto: collectie Frans Walkate Archief.)

Rechtsboven: De tuin van Brinkman.
(Foto: collectie Frans Walkate Archief.)

Linksonder: De Joodse begraafplaats.
(Foto: collectie Frans Walkate Archief.)

waren een oudere zus, Henriette (Hans), 1919, een broer Jan, 1922, en een jongste zus Aafje, 1924. Pim was de eerste die in Kampen werd geboren, waar zijn vader een aanstelling als leraar Engels had aan de H.B.S. en het Gymnasium. Het gezin kwam uit de marinestad Den Helder, waar de moeder, Fien was haar roepnaam, was geboren. Zij kwam uit een familie van militaire kleermakers. De vader was geboren aan de Keizersgracht te Amsterdam, van moeders- en vaderskant afkomstig uit geslachten van onderwijzers en kostschoolhouders.¹² In Den Helder gaf hij les aan de Zeevaartschool, de Normaalschool en de Middelbare Handelsschool. Omdat er niet direct een groter huis beschikbaar was, woonde het jonge gezin voorlopig op Oudestraat 76 boven, tegenover de Lampetsteeg. Vrij snel kon de tamelijk vervallen pastorie van ds. D.J. van Dalzen aan de 1e Ebbingestraat 12 worden betrokken, een vrijstaande woning, gelegen tegenover de platanen van het Plantsoen en grenzend aan de tuin van de bloemisterij van Jan Willem Brinkman (1878) en zijn zonen, en de oude Joodse begraafplaats. Verderop werkte een steenhouwer, had Tjemmes zijn houtbedrijf, was er de Weeversgang, waar ooit een aardewerkindustrie was gevestigd.

In 1924 vonden twee iets oudere neven uit Argentinië, Herman (Juk) en Robert (Robby) van Maanen, een plek in het grote huis. Het huishouden



Over dit bruggetje over de Burgel liep Pim om van huis naar school te komen. Rechts de kazerne van de School voor Reserve-Officieren der Infanterie (1929). (Foto: collectie Frans Walkate Archief.)

werd bestierd door Gosendina Juffer (Kampen 1902); opvallend is het hoe vaak de dienstbodefiguur in de boeken en verhalen van Van Maanen optreedt.¹³ Dina was Nederlands-hervormd ('rijzig en rechtzinnig'), maar kerkte bij de oudgereformeerden; zij kon goed voorlezen uit een kinderbijbel en Aafje liep wel eens een eindje mee ter kerke. Vader Van Maanen verbood dat, de familie was beslist onkerkelijk, de grootouders Wallast kerkelijk gereformeerd.¹⁴ Ook werd er gewaarschuwd tegen juffrouw Hendriks, een evangeliste, die in deze jaren begon op te treden. Het was wel zo dat de kraamvrouwen uit het buurtje achter het huis een warme maaltijd konden laten afhalen bij Dina in de keuken. Was iemand jarig, dan mocht die bepalen wat er werd gegeten; tot verdriet van de anderen koos Pim steevast voor andijvie met krabbetjes, heel gewoontjes.

Bezocht Pim aanvankelijk de Luttekesschool aan de Vloeddijk, een standenschool? Hij maakte dan, toen deze moest worden gesloten, de overstap naar de lagere school aan het Muntplein (waar ook opgeleid werd voor het middelbaar onderwijs). Hij liep het huis achter uit, een rommelig geheel van woninkjes van sigarenmakers, kleine stadsboeren, kroegjes en pakhuisjes, via Plantsoenstraat en 'Heiligestege', links de oude school aan de Vloeddijk, en dan de smalle ijzeren brug de Burgel over, de Schoolstraat in



School aan het Muntplein. (Foto: collectie Frans Walkate Archief.)

(de voormalige Papensteeg). Onderweg zag hij van alles: ‘De sigarenmakers: ze zaten achter het raam sigaren te rollen. En ook zag je vrouwen kousen breien. Dat kostte vijf cent, maar dan moest je wel de wol zelf geven.’¹⁵ Als schrijver van *De onrustzaaier* laat hij notaris Pilaar zijn ochtendwandelingetje maken: ‘Ik maak iedere morgen een wandeling, weer of geen weer. [...] Velen zouden me missen als ze me op dat vaste uur niet zagen voorbijkomen: de lamme jongen in zijn ligstoel, mijn oude vriend de sigarenmaker achter zijn stoffige ruitjes, de trappelende groentevrouw in haar tochtige stalletje, al die mensen die me uit eigen beweging groeten als ik bij hen naar binnen kijk. Voor ieder neem ik mijn hoed af [...].’¹⁶ Onderweg pik je ook de ‘taal’ op van de mensen: ‘huis werd huus, muis moes, tuin weer tuun, duif doeve, een even opvallend als onverklaarbaar verschil’.¹⁷ (Is er één andere plaats in Nederland, waar zoveel schilderachtige bijnamen bestaan?) Op school werd ook les gegeven in de Kamper taal en Pimmetje herhaalde hardnekkig (hij had niet de beurt): ‘En tegen een touwtje zeggen ze touwchien’, aldus Hans Wiersma, een medescholier. Die herinnerde Pim zich wel degelijk in 2003 en verder Jan Ultee, Siem Rudelsheim en de jongens ‘Dusart’ (Gobius du Sart). Een eerste vriendinnetje was Nel, een speelkameraad werd Hans Cramer, van de houthandel; Siempie was gefascineerd door Pims ‘vliegende hollander’,

samen vlogen zij over de Kamper dreven: automobielen waren er nog nauwelijks. 'Essemeiers' werpen: die kon je kopen bij Hubach, de mandenmaker aan het Singel; een ring van ongeveer tien centimeter met een steel, gevlochten van afval van de wilgentenen. Zo hoog mogelijk de lucht in werpen, al zingend: 'Van k rrekedreier, van vleeer, vleeer, moes.' Spelen langs de IJssel. 'Kampen is', zoals de biografie van Johannes van Vloten (1818-1883) opmerkte: 'voor ieder kind een heerlijk oord om te wonen, en het zal [...] veel meer het torentje op het huis, de oude poorten langs de rivier- en aan de landzijde, de Sonnenberg [...] geweest zijn, die hem deden hechten aan zijn geboortestad. [...] En dan was er de heerlijkheid van de rivier, die langs de volle lengte van het stadje stroomde, met zijn vertier van schepen en sleeperskarren.'¹⁸

Vader Van Maanen kon tegen achten opstaan, zich netjes scheren en kleden, en dan naar het grote schoolgebouw van H.B.S. en Gymnasium rennen, waarvan de lessen om 8.30 uur stipt begonnen.¹⁹ Rector was de rechtschapen dr. H.J. van de Stadt. De 'Villa' van Koos (J.M.) Boele, de havenkom vol bootjes, het Station Kampen-Zuid, en het nieuwe Stads-Ziekenhuis aan de Venesingel, completeerden het beeld van de directe omgeving. Verder weg, de houtwerf voorbij, '...lag daar aan de overzij het onbereikbare Wilsum, een glinsterend droomdorp in de zon ...'. Ook het Kampereiland werd wel verkend, daar lagen de boerderijen op terpen.²⁰ Vader was lid van 't Collegie, een herensoci teit (voorzitter dr. Van de Stadt), en secretaris van het Kamper Departement van 't Nut (voorzitter mr. J.F. van Hanswijk Pennink, eigenaar en journalist van de *Kamper Courant*). Tot de kring van huisvrienden behoorden, naast de twee hierboven reeds genoemd: J.P.F. Nelck (collega Frans), kapitein J. Mallinckrodt, eerste luitenant H.G.A. Reimers, Piet Cramer (houthandelaar), G.L. Waanders, jhr. F.G. Bloys van Treslong (notaris), De Ruiten (arts), met hun dames.²¹ In zijn 'vrije' tijd schreef de vader aan een proefschrift, waarop hij op 15 december 1927 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde in de Engelse taal- en letterkunde: *Maarten Maartens, poet and novelist*. (Maartens - eigenlijk: J.M.W. van der Poorten Schwartz - was een in Engeland gevierd schrijver, zoon van een Joodse vader en de dochter van een Amsterdamse burgemeester.) Zou de aanstaande doctor Van Maanen zijn oudste jongen hebben meegenomen naar de plechtigheid aan het Spui? In ieder geval ondernamen vader en zoon in de strenge winter van begin 1929 de tocht van Kampen naar Schokland over de dichtgevroren Zuiderzee, schaatsend van schots op schots. (Op het Kampereiland werd een 'wolf' gesignaleerd, later gereduceerd tot 'wolfshond'). Een waagstuk, zoals de



Hans, Pim, Jan en Aafke van Maanen, 1929/1930, voor het huis te Kampen. (Foto: Familiebezit.)

vader er meer ondernam: roeien op de IJssel met vrouw - in badpak (een 'broek', zoals de Kampenaren zeiden) - en kroost, zonder zelf de zwemkunst meester te zijn (als echt-Amsterdamse jongen). Pim vergeleek schrijven wel met schaatsen: het onbeschreven blad, je komt waar niemand nog geweest is, maar je moet blijven schrijven (schaatsen), anders ga je onderuit.²²

Met broer Jan deelde Pim een jongenskamer, avond aan avond verzonnen zij verhalen, over boeven en binken, rijken en schooiers. 'Ik ben tien jaar en verzin de hele dag verhaaltjes, want liegen hoeft nog niet.'²³ (Jan is de stoere bink, dat kan Pim niets schelen). Tot vader klopte en maande om eindelijk te gaan slapen. Twee grote boekenkasten met vooral Engelse literatuur (twee rijen dik) stonden in vaders studeervertrek: de kleine jongens hadden er lol in elkaar voor te lezen in die vreemde taal, hilarisch genoeg. Vader speelde piano en zong met enige hartstocht (en ook met Cramer die dat thuis niet mocht). Hij was een romanticus, de moeder meer nuchter ('ik begroef mijn moeder juist onder de laurierstruik, toen ze me riep').²⁴ Er was geen radiotoestel in huize Van Maanen, dat paste niet bij intellectuelen (naar het grote voorbeeld van de Leidse historicus van internationale faam, Johan Huizinga). De jongens bouwden van hun spaargeld een huistelefoon

met een kristalontvanger, en lazen zo de krant aan elkaar voor. Dina was ingewijd in hun geheimen, de moeder stond laat op. Van zijn vader erfde Pim de muzikaliteit, hij zong tot op hoge leeftijd (bariton) en speelde cello, musicerend in de familiekring. De grootvader van vaderszijde, geboren met één arm, de linker, was ook het pianospel machtig. ‘Wat hield ik van die man. Was hij mijn vader maar.’ Pim was linkshandig.²⁵

In de zomer van 1930 kwam er een einde aan deze heerlijke jeugdtijd in de IJsselstad.²⁶ Informatief over deze jaren is het ‘Kampen-Nummer’ van de V.V.V. uit 1929; hierin schreven M. Fernhout (burgemeester); F.H.J. de Plot (administrateur van de Nutsspaarbank); J. Haverkamp (landbouwkundige); H.W. ten Kate (wethouder onderwijs); C.J. Welcker (archivaresse); ir. A.E. Roest van Limburg (directeur gemeentewerken); dr. J. Ridderbos (hoogleraar Theologische School); C.M. Donck (militair commandant S.R.O.I.); rijk geïllustreerd en met advertenties voorzien: Kamper Bank; Kanis & Gunnink; ‘La Bolsa’; N.V. Chemische Fabriek; ‘De Moriaan’; N.V. Kamper Emaillefabrieken v.h. H. Berk & Zn.; W.G. Boele sigaren; N.V. Van Heel’s Condensed Milk; N.V. ‘De Faam’, conservenfabriek.²⁷

Rotterdam, Amersfoort, Bilthoven

In juli 1930 verwisselde het gezin Van Maanen, inclusief de neven en de dienstbode, Kampen voor de grote werkstad Rotterdam. Dat werd geen succes, een ramp eigenlijk. Node werd na een jaar afscheid genomen van Dina, die terug moest naar Kampen om haar moeder (en het grote gezin) te verzorgen (tot aan haar dood bleef de band met leden van de familie bestaan). De buurt waar de ‘menagerie’ Van Maanen neerstreek was deftig genoeg: de Rozenburglaan in Kralingen, tussen de Kralingseplaslaan en de Oudedijk. Slim jongetje, knap van uiterlijk, maar tener. Vechtjassen slaan dan direct de matrozenbaret van je bol: aan die gekkigheid doen we hier niet. Een vriendje kwam uit de Oost, ‘opgegroeid onder de rokken van de baboe’, hij wijdde hem in in de geheimen van het leven (zeg ik maar). Toen Pim in oorlogstijd van straat moest zijn in Rotterdam vanwege een razzia, schelde hij aan bij de bewuste familie: de zoon bleek te zijn gesneuveld aan het Oostfront.²⁸ Een ander kameraadje was communist, en Pim laat zich meeslepen in een demonstratieve optocht op de Coolsingel, met spandoek en al. Laten nu zijn ouders, deftig gearmd (stel ik me zo voor), zich onder het wandelend publiek hebben gemengd! Een derde jongen, Hans, die zijn vriendschap zocht, was Joods. De familie heette, rare naam: *Presseisen* (en de klasse-humor maakte daar *Saucijsen* van). De ontvangst bij de familie thuis

was uitbundig, maar riep bevreemding op bij Pim. Toen hij dat ‘verklapte’, verbood zijn vader hem er nog weer heen te gaan.²⁹

Is Rotterdam wel een goede plek voor de kinderen om op te groeien, werd de vraag voor de ouders. Na een aantal jaren werd er verhuisd naar Amersfoort, waar Pim naar het Stedelijk Gymnasium werd gezonden. Vader werd leraar Engels te Utrecht. Toch is ook Rotterdam voor de sluimerende schrijver, de verhalenverteller pur sang, van belang geweest: hij ontdekte dat er achter elk verhaal een naam zat, van de bedenker! ‘Wij woonden toen in Rotterdam, waar mijn vader [...] als leraar carrière wilde maken, op een bovenhuis in een deftige buurt, en daar bracht een bediende van Voorhoeve & Dietrich op gezette tijden een doos met nieuw verschenen boeken. Mijn moeder, een zeer belezen vrouw met goede smaak, vond niets heerlijker dan de doos te openen en de toen nog zo lekker ruikende boeken door haar handen te laten gaan.’³⁰ De boeken werden geselecteerd om verzonden te worden naar ‘ons’ Indië, naar een leesgierige vriendin van moeder. Pim snuffelde graag mee (met schoongewassen handen) en begreep dat er heel wat andere literatuur verscheen dan wat hij op school verplicht lezen moest. Zo ontdekte hij tussen de boeken het Duitse dienstmeisje *Else Böhler*, een roman van Simon Vestdijk uit 1935, die hij zijn moeder ontfutselde (zelf was zij geabonneerd op een leesportefeuille). Hij was toen veertien, vijftien, ‘te jong’ zegt hij er zelf over, maar de passages over verliefdheden beroerden heftig zijn gemoed. Na twee jaar verliet Van Maanen jr. het gymnasium in Amersfoort. Zijn vader was *not amused*, woedend zelfs, en teleurgesteld. Nu zond hij zijn oudste, Pim was nog zestien, naar De Werkplaats Kindergemeenschap van Kees Boeke (1884-1966) in Bilthoven, waar de aankomende jongeman zich dadelijk op zijn plek voelde.³¹

De toestemming van de ‘behoudende’ vader voor deze overgang lijkt opmerkelijk, maar zal mede zijn ingegeven door het feit dat Boeke beslist geen ‘rooie rakker’ was: Boeke wilde nu juist het jeugdige idealisme (dat in zijn ogen dreigde te verlopen in communistische richting) ombuigen naar zijn idealen van een radicaal humanisme. Het echtpaar Boeke was pacifist, zij weigerden belasting te betalen en op den duur gingen zij hun kinderen - vijf dochters en een zoon - zelf onderwijs geven (1926), langzamerhand kwamen daar de kinderen bij van sympathisanten en gelijkgezinden. Al snel werd de naam De Werkplaats gevonden, de leerlingen waren de werkers, de volwassenen werden medewerkers genoemd, alles ging in overleg met elkaar. Sociale en creatieve vorming, natuurwandelingen (ook ’s nachts), handarbeid, toneel, dans, tekenen, koken, muziek waren belangrijke onder-

delen, naast het ‘traditionele’ lespakket. Betty Boeke-Cadbury (1884-1976) gaf Engelse les, zij stamde uit een Britse fabrikantenfamilie van Quakers. In 1936 waren er 105 werkers en negen (vaste) medewerkers in Bilthoven. Voorman bleef Kees Boeke, maar het echtpaar Joop en Wil Westerweel-Bosdriesz, ervaren onderwijzsmensen, vervulden vanaf 1932 een spilfunctie. (Hij had als dienstweigeraar Indië moeten verlaten; de Inspecteur noemde hem ‘zijn beste onderwijzer, maar zijn slechtste ambtenaar’.) De ontmoeting met Johan Gerard (Joop) Westerweel (1899-1944) zou beslissend worden voor de verdere levensgang van Pim van Maanen.³² Aan De Werkplaats waren ook altijd personen met een Joodse achtergrond verbonden die het opvoedingsideaal deelden. Eén van de medewerksters was Miriam Waterman (1916-2011), wier familie in Loosdrecht woonde. Kinderen van vluchtelingen vonden een plek in Bilthoven. Joop Westerweel wijdde zijn leerlingen in ‘in de geheimen van literatuur, wiskunde en biologie, en in die van het bevriende Duitsland’. Men kan zich indenken wat dit laatste inhield (vooral na de Kristallnacht): het kon allemaal alleen maar beantwoord worden door hulp te bieden aan Duits-Poolse politieke vluchtelingen, ’t meest Joden. Bij de literatuur behandelde hij Henriëtte Roland Holst, Vondel, Rousseau, Reinaert de Vos (*de onrustzaaier uit deze Lage Landen*). Leraar Duits was ‘a native speaker’, Hein Herbers, politiek vluchteling, die met Pim het generatieboek *Jahrgang 1902* van Ernst Glaeser nauwgezet las, een boek dat hem bleef vergezellen (het stond ook bij zijn vader in de kast).³³ In alle vakken kon een proeve van bekwaamheid worden afgelegd, tezamen het Werkplaatsdiploma vormend; dit stapeldiploma was niet wettelijk erkend (dat zou pas na de Tweede Wereldoorlog gebeuren). Tussen Pim en Boeke kwam het tot een botsing. De onderwijshervormer ontleende zijn idealen over de omgang der geslachten aan de ‘rein leven-beweging’: weinig geschikt voor opgroeiende jongelui als Pim: ‘ik was er vroeg bij’. (Boekes zoon Daniël sprak, veel later, over een klimaat van seksuele repressie en hypocrisie). Een latere poging van Pim om dit uit te praten met Boeke, schampte af.³⁴

Omstreeks dezelfde tijd, eind jaren dertig, trok het echtpaar Westerweel naar Rotterdam, Joop werd hoofd van een Montessorischool, twee kapiteins op het schip in Bilthoven werd te veel. Pim trad aan als leerling-journalist bij de *Amersfoortsche Courant*. Zijn eerste reportage ging over een winkelopening, ‘Mooi stukje’, kreeg het jongmaatje te horen. Verzoende zijn vader zich met deze stap? In ieder geval zei hij: ‘Als je toch altijd verhalen vertelt, kun je ze net zo goed opschrijven.’ (Zijn ouders woonden nu in Huis ter

Heide). Bij de krant moest hij zich oefenen in pregnant formuleren, wat zijn handelsmerk is gebleven. De band met Westerweel bleef. Toen de oorlog uitbrak schreef deze: 'Duldt niet [...] dat Nederland met zijn eeuwenoude traditie van verdraagzaamheid en gewetensvrijheid, zich in de stinkende mesthoop van de rassenhaat heeft laten drijven.'³⁵

Tweede Wereldoorlog. De Westerweelgroep

In het voorjaar van 1940 herlas Pim Vestdijk en merkte geschokt, hoe scherp de auteur inzicht gaf in de broeierige sfeer in het Duitsland van na 1933 en van het naderende internationale onheil. Hij fietste, juli of augustus 1940, naar Doorn, waar de schrijver woonde, om een handtekening te vragen (Vestdijk was niet thuis): '[...] de dood van mijn favoriete dichter Marsman nog nauwelijks gelovend, de dood van Ter Braak en Du Perron nog nauwelijks aanvaard.'³⁶

Toch was het voor hem direct duidelijk dat er gekozen moest worden, dat hij niet aan de kant kon blijven staan of werkeloos toekijken, daarvoor had hij te goed naar zijn *mentores* geluisterd. Nietsdoen zou vernietiging van alle eigenwaarde inhouden.

Aan het begin van de zomer van 1942 riep Westerweel in Rotterdam hem en anderen uit de groep van oud-werkers van De Werkplaats voor concrete

Weigert uw arbeid langer ~~aan te geven~~ ^{aan te geven},
drij waar de Joden verdreven worden! Helpt
mee de waarheid ~~ver~~ ^{te} duldt niet, dat men
gelooft, dat Nederland, ~~Buiteland~~ ^{geen} ~~dat~~ de
wereld geloven zullen, dat Nederland met zijn
eeuwenoude tradities van ~~ver~~ ^{verdraagzaamheid}
en gewetensvrijheid, zich in de stinkende
mesthoop van de rassenhaat heeft laten
drijven.
Protesteert. ^{met woord en daad} openlijk, waer en zoveel
ge waar kunt!
heve de ware eenheid van het Nederland,
se volk!

Handschrift van Joop Westerweel, 1940, *Maatstaf*, april 1964, 3. (Particulier bezit.)

arbeid: hulp aan Joden. De Joodse kinderen van De Werkplaats waren verhuisd naar Loosdrecht, naar een 'Joods' schooltje onder leiding van Miriam Waterman en Betty Boeke (Betty had willen weigeren de kinderen weg te sturen uit Bilthoven na de Duitse vordering op dit punt). In Loosdrecht was ook een paviljoen voor zogenoemde 'Palestina-pioniers'; zij schoolden zich om later in Palestina, een Brits protectoraat, te gaan pionieren in de landarbeid. Naast de vluchtelingen uit het Duitse Rijk ook Nederlandse jongelui die het zionistische ideaal koesterden. Enkele pioniers werden opgeleid bij De Faam, conservenfabriek, te IJsselmuiden, onder hen Leo Goudsmid (Kampen 1899-1942 Auschwitz), uit de Venestraat in Kampen, het huis met de Davidsster.

Een centrale figuur uit de Loosdrechtse groep was Menachem Pinkhof (die de partner werd van Miriam). Toen duidelijk werd dat het Loosdrechtse paviljoen zou worden 'leeggehaald', werd de groep van Westerweel ingeschakeld; het lukte, de Duitsers vonden slechts blaffende honden en een leeg complex. Westerweel en Waterman (collega's in Bilthoven) werden de spil van de groep Joden en niet-Joden, een unicum in de wereld van het verzet.³⁷ Voornaamste taken waren het vinden van onderduikadressen en het verschaffen van valse persoonsbewijzen. Alle talenten in de groep werden ingeschakeld. Het wachtwoord was: niet-gewelddadig verzet. (Pim van Maanen wilde dit 'opgelegde' werk geen verzet noemen, maar hulp bieden aan mensen in nood.) Joop W. zei eens dat hij het niet voor de Joden deed, maar voor zichzelf: 'Als ik het niet doe, voel ik me veel rotter dan wanneer ik het wèl doe.' Van Maanen: 'Dat zijn goede motieven, een gezond eigenbelang. Als je het maar erkent.'³⁸ Toen het ondergrondse werk bekend raakte onder de over Nederland verspreid wonende Palestina-pioniers, soms al in kamp Westerbork geïnterneerd, bereikte de Westerweelgroep steeds meer vragen om hulp. Nu werden hulplijnen opgezet om hen naar de grens te brengen, soms over de grenzen heen en dan over te dragen aan helpers (*éclairieurs juifs*) in Frankrijk, en vandaar verder.³⁹ Pim werd ingeschakeld bij het werk rond Westerbork, zijn vriendin Gerda Loeff (met wie hij in juni 1943 zou trouwen), bij het vervalsen. Kampinwoners werden ingeschakeld bij landarbeid in de directe omgeving; uiteraard was hier bewaking bij, maar toch was het mogelijk te ontsnappen. Voor elke ontsnapte werden extra gevangenen gedeporteerd en wie dus familie in het kamp had, liet het wel uit zijn hoofd te ontsnappen. Anders lag dat bij vrijgezellen zonder familie (zoals de meeste pioniers). Pim vervoerde hen achter op de fiets ('zo'n beetje op z'n janboerenfluitjes'), en verder ging het vanaf Zwolle met de trein, naar onderduik-

adressen, maar vaak ook naar de Belgische grens. (Hij beseftte wel degelijk het ethische probleem: voor deze geredden moesten anderen boeten, die overigens weinig kans hadden de deportatietreinen te ontlopen).

Pim en Gerda woonden aan de Hoefkade in Den Haag, een zenuwcentrum van illegale activiteiten (en discussies). In dromen, romans en verhalen, en op 'de divan', heeft de schrijver de oorlog herbeleefd (met al het menselijke falen en feilen dat aan het verzetswerk kleefde). Op een gegeven moment had een verrader zich in de groep genesteld, 'Carel'. (Verkeerd ingeschat?) Hij droeg een 'echt' briefje van Joop op zak: 'deze man is te vertrouwen'. Het huis werd leeggehaald. Pim was niet thuis. De verrader had zich in Den Bosch gevestigd in een leeggehaald 'Jodenhuis'. In Soest werd een schuilplaats gevonden, hier werd een eerste kind geboren, dat eind '44 stierf, een zoon.⁴⁰ Joop was intussen gearresteerd: hij had in het voorjaar van 1944 een groep tot aan de voet van de Pyreneeën gebracht en werd, na terugkeer in Nederland, gearresteerd. Hij kwam uiteindelijk in kamp Vught terecht. Zijn medewerkers werden bemoedigd door uit het kamp gesmokkelde briefjes: 'een klein document van moed en geestkracht' (Pim). Op 11 augustus 1944 stond hij voor het executiepeloton. Wil Westerweel was al eerder gearresteerd, in Rotterdam; zij kwam via Vught in Ravensbrück terecht, welk vrouwenkamp zij overleefde. Het goede contact van haar en zoon Bart met Pim en de zijnen, blééf na afloop van de oorlog. In 1981 vertelde Van Maanen dat hij naar Den Bosch was gereisd, naar het huis van de verrader, dat weer in handen van het Joodse gezin was gekomen: 'Het restant van het gezin althans, moeder en jongste zoon. Ik vond er mijn inboedel terug die Carel uit het huis aan de Hoefkade had laten overbrengen, waaronder mijn kleine maar dierbare bibliotheek. Ik had een koffer meegenomen, en terwijl de joodse mevrouw zwijgend toekeek, nam ik zoveel van mijn boeken mee als er in de koffer konden. Als er iets is waar ik nog wel eens last van heb, is het die koffer. Hij woog, toen ik hem naar het station sleepte, als lood, en dat voel ik soms nog.'⁴¹

De naoorlogse wereld. Een schrijverscarrière

Na de bevrijding van Nederland werd het journalistieke werk weer opgepakt, maar al spoedig werd Willem van Maanen redacteur bij het Algemeen Nederlands Persbureau (het ANP) in Rijswijk en ook vond hij een betrekking als programmamaker bij de in 1947 gestarte Radio Nederland Wereldomroep: nieuws, actualiteiten, culturele programma's voor Nederlandsprekenden in het buitenland: deze arbeid, op den duur als regisseur, ver-

richtte hij tot zijn pensionering (1982). Thema's uit de begintijd waren vooral 'de oorlog', het werken aan 'herstel' en 'vernieuwing' (de leuze van het eerste naoorlogse kabinet)⁴². Een man als Pim - komend uit de wereld van oorlog en gewelddoos verzet - kijkt tegen zo'n drieslag weer anders aan dan de doorsnee Nederlander van toen (en vandaag). Bij het werk kwam veel kijken: het interviewen, het bijeen knippen van het materiaal, planning op langere termijn en reageren op het nieuws van de dag, culturele ambities botvieren, als een echte schoolmeester. Voor dit laatste vond Van Maanen eind 1946 een eigen plek bij de VARA-radio, bij de opzet van het programma *De artistieke staalkaart* (later eenvoudig: *De Staalkaart*), dat verdween in 1977 'als te elitair' volgens de VARA-directie van die dagen ('Voor mij is voetbal elitair', zei ik). Opvolger werd *Het zout in de pap*, lossers van opzet, dichter bij de luisteraars? Van Maanen behield goede herinneringen aan het radiowerk: 'Nostalgie voel ik niet, omdat nostalgie het verlangen is naar iets wat slechts in iemands verbeelding bestaat. De Staalkaart was een staaltje van culturele werkelijkheid, figuratief, niet abstract' - een typische Van Maanen-zin).⁴³ In de jaren tachtig was hij ook te gast bij culturele programma's van de VPRO met terugblikken op vroegere radioprogramma's. Hij werd zo een bekende radiostem (aanvankelijk was het nog het televisieloze tijdperk). Om de 'Kamper' connecties hier nog even te belichten, Van Maanen maakte een opname bij de uitreiking van de Prijs voor het Meesterschap 1979 (van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde) aan de dichteres en classica dr. Ida (I.G.M.) Gerhardt en schreef in zijn dagboek: 'Plechtige plaats van handeling: het Groot Auditorium van de Leidse universiteit. Verheven stemming, beschaafd gedrag alom [...] Ida Gerhardt, eigenwijs oud jongenshoofd met kortgeknipt grijs haar, neusje in de wind, een op zijn achterpoten zittend martertje, dat onraad ruikt. Een vergissing, iedereen was even vriendelijk en vol bewondering [...].'⁴⁴

Het werk bij de omroep stond geheel in de (socialistische) traditie van 'volksverheffing': het kennis laten nemen van toneel, muziek, nieuwe boeken, beeldende kunst, voor een publiek dat er anders nauwelijks mee in aanraking zou komen, maar zonder concessies te doen aan het peil van de informatie. In dit geheel past ook het hoorspel, en ook dat genre beoefende hij. Naast deze intensieve arbeid, waarvoor hij reizen ondernam in het buitenland om reportages te maken, pakte hij de studie Nederlands op. Verder werkte hij mee in een team dat het werk van Charles Dickens opnieuw vertaalde in het Nederlands (met J.C. Bloem, Godfried Bomans, C.J. Kelk en anderen).⁴⁵ Pim was hierin een uitstekend leerling van zijn vader, die in 1953 tot hoog-

leraar Engelse taal- en letterkunde werd benoemd aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. (De vader had al in 1932 *A short history of English literature* gepubliceerd, een voortreffelijk leerboek; hij stond bekend als Shakespeare-kenner). Van interviews naar geschreven reportages is maar een kleine stap; na de oorlog kwamen nieuwe week- en maandbladen op, bladen waarin gezocht werd naar verdieping: achtergronden en beweegredenen (zoals *De Groene Amsterdammer*). Ook bloeiden nieuwe literaire tijdschriften (zoals *Maatstaf*) waaraan hij meewerkte. Radio, krant, tijdschrift (en het Polygoonjournaal met de stem van Philip Bloemendal), waren aanvankelijk de media. Later kwam er televisie en nu is er de wereld van het internet (waarzonder niemand meer een regel schijnt te kunnen schrijven of schrappen).

Een volgende 'verdieping' werd de uitgeverwereld. In 1945 maakte Uitgeverij Em. Querido (sinds 1915) een doorstart, onder meer met de literaire pockets (vanaf 1934 nog vóór de beroemde Penguins): de *Salamanderreeks*, joyeus vormgegeven.⁴⁶ Emanuel Querido (Amsterdam 1871- Sobibor 1943) was vóór de oorlog de uitgever geweest van de zogenoemde Exil-literatuur: auteurs die in Hitler-Duitsland niet konden publiceren. Hier vond Willem G. van Maanen zijn plek als verhalenverteller, jarenlang behoorde hij tot de vaste stal van Querido (onder directie van Alice von Eugen-van Nahuys en Tine van Buul): hij werd iemand met een geheel eigen stijl van schrijven: eerst met de pen (waarmee je zo mooi kunt schrappen), vervolgens op de schrijfmachine (Underwood), ten slotte naar de redacteur. Ooit tekende hij zichzelf als een half maantje (met sikje en brilletje), de kroontjespen in de mond.⁴⁷ (Vader Van Maanen had als ex libris een lachend en een huilend maantje die een boek lezen, vergezeld van een Shakespeare-citaat).⁴⁸

De bundel *Alle verhalen* (2003) opent met een verhaal uit 1958: 'Schrijven op het water', over iemand die zich had voorgenomen 'elke dag een verhaaltje te schrijven', daarin slaagt, maar waarvan het slot luidt: 'Ik wist immers dat er niets anders meer te doen stond dan mijn verhalen verscheuren en eindelijk aan het werk te gaan.' Het debuut was in 1953, Pim van Maanen was toen 33 jaar oud. Duidelijk is dat de wereld van de journalistiek waarin hij verkeerde, ruime stof moet hebben verschaft aan de ontketende auteur, naast die van zijn glanzende jeugdtijd en die van zijn jonge jaren in crisis en oorlog. Het thema oorlog schemert in veel verhalen door, in de roman *Al lang geleden* uit 1956 heel expliciet: een oud-verzetsman, Theo Kemp (een drukker), zoekt zijn geboortestad op, het gemeentebestuur wil hem ereburger maken. Hij weigert, maar besluit toch de stad te bezoeken: het huis waar

hij opgroeide wil hij graag terugzien. Zijn tobben - in flashbacks komt de oorlog terug - doet hem beseffen dat hij voor het leven-in-het-heden moet kiezen. Een nieuwe start in de persoonlijke leefsfeer maakte Pim van Maanen met Engeliën (J.E.) van Enter: zij leerden elkaar in 1956 kennen en zouden op 29 maart 1961 in Hilversum trouwen. Uit deze gelukkige verbintenis werden twee dochters en een zoon geboren. In 1966 merkte de schrijver over de thema's oorlog en verzet op: 'Dat deze motieven na zijn *Al lang geleden* niet rechtstreeks meer ter sprake komen in zijn werk beschouwt hij eerder als een bewijs van verwerking dan van verdringing.'⁴⁹

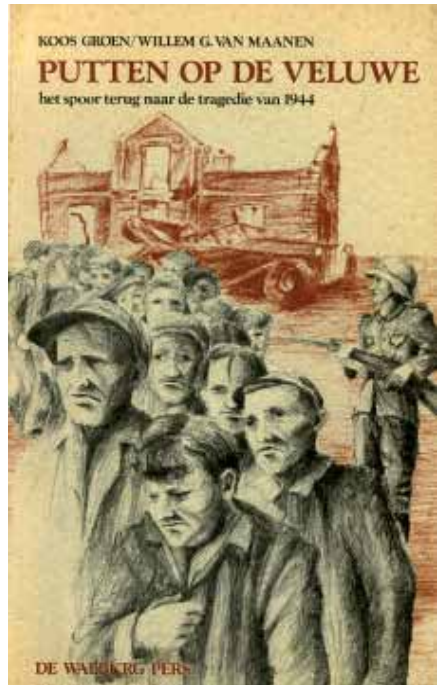


'Willem G. van Maanen'. Auteursboekje Querido, 1966. (Particulier bezit.)

Een enkele blik op de oeuvrelijst laat wel zien dat 'oorlog' een doorlopend thema zou blijven: de reportage over *Putten 1944* (1977)⁵⁰; *Een eilandje van pijn* (1981), experimenteel van vorm: dagboek en roman⁵¹; het toneelstuk over *Etty Hillesum* (1914-1943) uit 1988; *Een huis van lief en leed* (2000); *Heb lief en zie niet om* (2006). *De Dierenhater* (opgedragen aan Marnix Gijsen) speelt rond het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in de Nederlands-Belgische grensstreek: een burgemeester vangt Belgische vluchtelingen op; het verhaal wordt verteld door een oude, verbitterde journalist (het type waar Van Maanen patent op heeft). Voor deze roman uit 1960 moet hij zich gedegen gedocumenteerd hebben - afgezien van het journalistieke werk dan, dat hij van binnenuit kende. Ook het opstel 'Schuld en boete'⁵² is historisch gedocumenteerd. Deze reportage, samen met de journalist Koos Groen (1942) - die de feiten weergaf - geschreven, werd op de tv uitgezonden (gepland op Tweede Kerstdag 1977, uiteindelijk op 30 december). (De feiten: als represaille voor een aanslag van een verzetsgroep op een Duitse legerauto staken de Duitsers 100 huizen in brand en voerden zij 600 mannen tussen 18 en 50 jaar weg, 552 van deze mannen kwamen om in concentratiekampen). Dit hoge percentage vraagt om een 'verklaring'. Het gaat om de rol van de godsdienst: was het de wil van God, waarvoor de mens had te buigen, als straf voor de zonde van de Puttenaren? Of hadden de zeer slechte omstandig-

heden in de kampen de grootste rol gespeeld (zij hadden geen kans). Dergelijke vragen waren ook gesteld door de psychiater Andries van Dantzig (1920-2005) en door de gereformeerde predikant van Putten, Pieter de Ruig (1913-2003)⁵³, die beiden in dezelfde kampen hadden gezeten. Alleen het feit al dat de VARA deze oorlogstragedie in beeld bracht, riep weerstand op bij een groot deel van de Puttense bevolking. Bij het gezin Van Maanen - zij woonden al geruime tijd in Putten toen - werd met een luchtbuks effectief op de ramen geschoten. (Het ging Van Maanen vooral om de leniging van de psychische nood die hij om zich heen zag; schoot het traditionele pastoraat hier niet tekort?)⁵⁴ Ook in vele korte verhalen worden we teruggevoerd naar '40-'45.

Hilarisch en onthutsend is 'Op heilige grond'⁵⁵ over een verblijf in Rome (om een roman te schrijven over het alledaagse fascisme: 'Het boek was geen succes en is verramsjt'.) Hij kan mee op audiëntie bij Paus Pius XII (de oorlogspaus), en... kust diens ring. De ontmoeting in Rome met Zuster Elisabeth, een buurmeisje uit Huis ter Heide, is onthutsend: zij vertelt over zekere gebeurtenis uit het laatste oorlogsjaar (als de familie 's nachts het Angelus zou kleppen, was er hulp nodig), toen dat een keer zo was, een overval van Duitsers, hield de vader van Pim zich 'doof'. In 'Moments musicaux nr. 2' wonen we een clandestien huisconcert bij in een villaatje: de jonge (joodse) cellist blijkt niet de zoon van de violist... maar diens gedwongen lover.⁵⁶ Van Maanen schuwt niet de menselijke conditie te ontleden, met alle verborgen zielenroerselen. Weinig behandelde thema's in de literatuur als travestie, exhibitionisme, incest (moeder en zoon), en pedoseksualiteit stelt hij aan de orde. De flaptekstenschrijver merkt, heel keurig, over dat laatste op: 'maar de lezer mag het wat dat betreft best met de schrijver oneens zijn'.⁵⁷ Beschrijven is nog geen goedkeuren! Er is wel moed voor nodig.



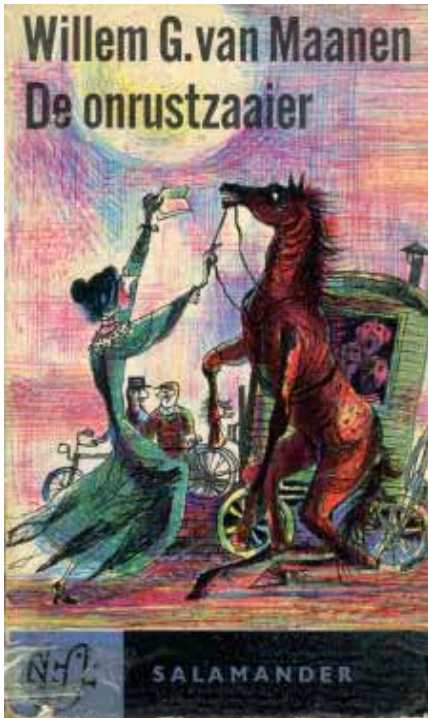
Omslag boekje *Putten op de Veluwe*. (Particulier bezit.)

Binnen de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden was Van Maanen een gewaardeerd lid. Begin jaren tachtig zat hij enkele jaren in de Commissie voor schone letteren, die de voordrachten deed voor de prijzen, met onder anderen Judith Herzberg, Adriaan van Dis, Hugo Claus. Vele jaren was hij nauwgezet lid van diverse jury's voor prijzen aan jongere en oudere collega's in het vak. Neiging om tot de grote drie, vier, vijf, gerekend te willen worden had hij beslist niet. Hij vergeleek zichzelf eens met de schilder Gabriel Metsu, grote klasse, een vakman, niet de top vijf van de Gouden Eeuw.

In 2007 ontdekte een jongere generatie collega's rond het literaire tijdschrift *De Revisor* dat de door hen bewonderde auteur al in 1947 een eerste verhaal in *Het Kompas* had gepubliceerd: 'De verandering', een titel die invloed van Kafka verraadt.⁵⁸ Het werk van Van Maanen beleefde in deze tijd zeker herwaardering, ook uitkomend in de toekenning van de Constantijn Huygensprijs in 2004 voor het gehele oeuvre.⁵⁹ In zijn dankwoord herijkte Van Maanen zijn vroegere uitspraak: 'Geprijsd en geprezen en niet gelezen', het veiligst voelde hij zich bij de 'volkswijsheid': 'Schrijven is schrappen' (elk boek kent een geschrapt tegenboek, dat waarschijnlijk het beste is, zegt hij dan). Het woord 'oeuvre' vond hij te deftig: 'mijn werk zwalkt, het pikt overal een graantje, is een ratjetoe (in oeuvre-taal: een ratatouille).' Constantijn Huygens kende hij slechts uit het leerboek van eertijds (hij gaf de voorkeur aan de pittige Vondel), toch kon hij zich vinden in Huygens' puntdicht: 'Mijn tong was noijt veil [corrupt]. Mijn penne noijt verkocht'.

Een schrijver en zijn geboortestad

De jury die in 1955 de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden eenstemmig aanbeval de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs toe te kennen aan de auteur van *De onrustzaaier*, stelt het zo:⁶⁰ 'Het door de notaris vertelde verhaal over de opgang en de ondergang van een bovenmeester, die in een Nederlands provinciestedje onrust zaait door zijn vooruitstrevende ideeën en praktijken, is niet alleen als verhaal bijzonder boeiend en spannend, het heeft ook een zekere parabolische⁶¹ waarde, hetgeen al dadelijk tot uiting komt in de voornaam van de hoofdfiguur Chris, en het levert tegelijk, en zonder enige grofheid dankzij het aan humor en ironie rijke talent van de auteur een alleszins geslaagde critiek op een even hypocriete als zelfgenoegzame samenleving.' De milieutekening van de auteur wijst op een sterk observatievermogen en getuigt van een rijp psychologisch inzicht, wordt daar nog aan toegevoegd. Het is, kortom, 'een echt Hollands boek'.⁶²



De onrustzaaier, derde druk 1963, omslag: Theo Kurpershoek. (Particulier bezit.)

Over de naamgevers van de prijs zou nog wel een ‘Kamper’ verhaal te vertellen zijn. Hij, Cornelis Willem van der Hoogt, werd in deze stad geboren (1857) als jongste van een groot gezin, de familie zat in de textiel, de moeder was hoofd van de Naaischool aan de Burgwal. Kees emigreerde naar Amerika, maar raakte verstrikt in financiële troebelen, niet zonder schuld en ten koste van goedgelovige landverhuizers; zijn huwelijk werd ontbonden. Om de rechtbank te ontlopen week hij uit naar Nederland. In het begin van de eeuw werd hij als lid van de Maatschappij aangenomen, het is onbekend op grond van welke verdiensten op letterkundig terrein. In 1917 huwde hij met de vermogende Lucy Ballard uit New York, zij bracht een rijke collectie Amerikaanse literatuur mee - vooral van Edward Bulwer-Lytton. Hij overleed

in 1928 in Den Haag, waar zij samen woonden. Na haar overlijden in 1937 werden de boeken aan de bibliotheek van de Theologische School in Kampen geschonken. Kees had een gereformeerde achtergrond.⁶³ Waarschijnlijk is de Hoogstraat - een zijstraatje van de 1e Ebbingestraat, gebouwd voor de sigarenmakers van de wed. Van Nelle, vernoemd naar de familie Van der Hoogt die hier grond bezat.⁶⁴ Het straatje lag 300 meter noordelijk van het huis van de familie Van Maanen.

Na dit intermezzo terug naar het boek, eigenlijk een novelle (in de vorm van een raamvertelling, heel letterlijk: de verteller, notaris Pilaar, staat vaak voor één van de ramen van zijn woning naast de Rivierpoort: het ene geeft uitzicht op de rivier, het andere op de markt). In een novelle treden slechts enkele hoofdrolspelers op: ze zijn òf goed òf fout; de overige personages blijven in het vage. ‘Lopend vuurtje’ is de verpersoonlijking van een journalist: ‘een mislukt jurist met een scherp verstand’ - het lijkt ondenk-

baar dat mr. J. van Hanswijk Pen- nink hier model heeft gestaan (een deftig man, bedaarde stap, de huis- vriend), eerder wordt een algemeen beeld dat de goegemeente heeft van het journaillie geschetst.⁶⁵ Juffrouw Heidendaal, een evangeliste, springt eruit: die kende toen iedereen en was al in de Nederlandse literatuur opgenomen, zij hoorde tot het col- lectieve geheugen van allen die ooit deze stad bezochten: een toerist, een handelsreiziger; of er tijdelijk, als militair of theologisch student, woonden. Wim Ramaker (1943-1992) heeft haar stappen door de stad in gedichten voorgoed laten horen.⁶⁶ De hoofdpersoon uit *De Onrust- zaaier*, (naar mijn opinie) notaris Pilaar, heeft de meeste diepgang: hij erkent tenslotte zijn Pilatusrol, natuurlijk alleen voor zichzelf. Hij heeft meester Chris, het nieuwe hoofd naar de stad gehaald om het openbaar onderwijs uit het dal te

halen waarin dit was terechtgekomen door de sterke opkomst van het protestants-christelijke onderwijs.⁶⁷ Als het puntje bij paaltje komt, laat Pilaar als voorzitter van het schoolbestuur meester Chris vallen. Deze vertrekt met de boot naar Amsterdam, zijn beste leerling meenemend: 'De zon is bijna onder, de rivier is zo rood als ik hem nog nooit heb gezien. De boot trekt een golvend bloedspoor, en de roeiers laten zich erop deinen, alsof het voor hun plezier wordt achtergelaten.' Tegenstander is ook uit de aard der zaak 'het bijbel- hoofd', Heeringa geheten, die actief is in de gemeentelijke politiek. De wet- houder van onderwijs (in het dagelijkse leven parapluverkoper) wil vooral de rust bewaren: de plannen en initiatieven van meester Chris slaan zó aan, bij jong en oud, dat hij vreest voor een 'revolutie' in zijn 'godvruchtige' stad. Heidendaal ontpopt zich als de meest fanatieke bestrijdster; haar gaat het immers óók om de kinderen: 'de hartjes en zieltjes' - in haar terminologie.



K. Hendriks, *40 jaar evangeliste*, Kok, Kampen 1962, Boeketreeks, omslag Han Prins. (Particulier bezit.)



Oude foto met zicht op de IJsselkade nabij de stadsbrug. (Foto: collectie Frans Walkate Archief.)

Na vijftig jaar moest Van Maanen, desgevraagd, erkennen dat hij zó schematisch, weinig gelaagd, nooit meer heeft geschreven, het boekje noemt hij nu meer een pamflet en bij het schrijven heeft hij kunnen lachen (dus zo verontrustend was het niet bedoeld). Dat het niet goed viel bij veel Kampenaren, met name om de verliteratuurde juffrouw Hendriks (want die moest wel bedoeld zijn met Heidendaal) - stiekem dronk zij - had hij kennelijk niet bedacht (of juist wel): 'Ik had het echt niet overdreven. Ze stond altijd op de hoek van de straat of bij de openbare school, met een fietstas vol boekjes en traktaatjes. In mijn jeugd vond ik dat prachtig. Dan zei ze: "Kinderen, hebben jullie al een nieuw hartje gekregen?" Als ik het mijn moeder vertelde, begon die altijd te schelden, maar ik vond het leuk. Dat mens sprak een taal die ik niet begreep. Ze klampte zich aan iedereen vast [...] ik had groot respect voor haar.'⁶⁸ Interessant is dat 'meester Chris', de charismatische schoolman, aanvankelijk toenadering zoekt tot 'Heidendaal': zij kan goed verhalen vertellen - als ze maar ophoudt 'bakerpraatjes' te verkopen, een goed Bijbelverhaal kan. Dat loopt natuurlijk faliekant mis. Hendriks vertelt - bij monde van haar zuster - dat zij in het begin van haar

loopbaan voor de Rechtbank te Zwolle was gedaagd, zij zou de mensen lastigvallen (een klacht van bezorgde ouders?). Na een gesprek van 2 ½ uur luidde het vonnis: 'U hebt een helder verstand en daarom bieden wij u onze excuses aan, dat wij u zo lange tijd ondervraagd hebben.' Zwerina Adriana (Rien) Hendriks (1888-1974), volgde in Kampen de H.B.S. (drie klassen) en daarna werd zij opgeleid tot onderwijzeres (evenals haar zuster Klaziena Hendriks). Vanaf 1921 was zij fulltime evangeliste.⁶⁹ In het hierboven aangehaalde vraaggesprek met Steenhuis, en ook wel elders, geeft Van Maanen toe dat hij geen antenne heeft voor het religieuze, waardoor hij de figuren in *De onrustzaaier* weinig diepgang kon geven: 'Het is net alsof ik een schilderij gemaakt heb zonder de kleuren te mengen, alsof ik de tubes heb uitgeknepen en zomaar op het doek gesmeten.'

Van Maanen reageerde op de kritiek die loskwam uit zijn geboortestad met een liefdesverklaring in het *Nieuw Kamper Dagblad*, hij zei tegen de journalist Hans Wiersma (1919-2000), met wie hij een schoolbank had gedeeld: 'Ik ben geboren in de stad van de legendarische domheid. Van Kampen overigens niets dan goeds. Ik geloof dat men het best in zulke kleine provinciesteden kan opgroeien. Ik heb het verschrikkelijk gevonden toen wij naar Rotterdam verhuisden.'⁷⁰ Zijn uitgever vroeg of hij wilde meewerken aan een promotieboekje met jeugdherinneringen. Van Maanen schrijft daar: 'De poorten van Kampen, het stadhuis, de kerk, de mensen, die zijn te vinden in mijn boek *De onrustzaaier*. Het huis in de Ebbingestraat niet, en het is er ook in werkelijkheid niet meer, evenmin als de bloemisterij en de Joodse begraafplaats. De grond is daar eindelijk gekerstend en onderworpen aan de druk van een groot nieuw gebouw: een school met de bijbel. Wie *De onrustzaaier* heeft gelezen zal mij het weemoedige glimlachje vergeven dat ik voor de verandering over heb. Maar nog eens als in het begin: Kampen is een afgeronde herinnering, volmaakt en onveranderlijk.'⁷¹

Alle stukken van het decor van de stad die hij in zijn verhalen 'verwerkte', staan hier herkenbaar opgesteld; het is alleen de vraag of de mensen zichzelf hebben herkend; wie wil er nu als hypocriet, zelfgenoegzaam, simpel, godsdienstwaanzinnig, overspelig, drankzuchtig, slaafachtig, als vrijzinnig, bekend staan? Toch waren er zó, en nog zijn ze er, het is de menselijke conditie en niet speciaal aan dit stadje verbonden. En, goede vraag: was er hier ooit zo'n meester Chris? Dit raadsel werd pas in de laatste druk van *De onrustzaaier* opgelost (2002): 'In memoriam Joop Westerweel'. Het is een portret van hèm, als schoolmeester, geweldloos strijder voor de verheffing van het volk. Nu we dat weten kan het rondkijken ophouden (hoeveel geweldige

onderwijzers er in Kampen ook hebben rondgelopen door alle tijden heen), we zien direct dat het programma dat meester Chris aan het verwezenlijken is het programma van Joop W. zelf was (en zijn inspirators: Jan Ligthart, Eli Heimans, Maria Montessori, Kees Boeke: de progressieve onderwijsvernieuwers). Voorstanders van de openbare school, onverdeeld, met ruimte voor godsdienstonderwijs, mits niet dogmatisch gekleurd. Een gratis ontwikkelingscursus voor volwassenen, waarop direct goed werd ingetekend, ging van start. Aanplakbiljetten verschenen overal in het straatbeeld (zonder toestemming opgehangen). Meester Chris zegt bij de opening in zijn eigen klaslokaal: 'Het doet me plezier dat u allen behoefte hebt aan meer ontwikkeling. Dat bewijst dat u niet zo onontwikkeld bent als waarvoor u zichzelf aanziet. Nu moet u niet denken dat dit een soort avondschool wordt waar u leert lezen en schrijven. Ik zal u dingen bijbrengen die het leven de moeite waard maken, want moeite kost het. Ik zal u gevoel voor schoonheid geven, voor wat waar is in het leven en voor wat bedrog is, ik zal u aantonen dat juffrouw Heidendaal het bij het verkeerde eind heeft, maar dat het een moedig mens is, ik zal u leren hoe oud de Buitenkerk is en waarom het zo'n mooi gebouw is, ik zal u aantonen dat de kleine sigarenmakers zich moeten organiseren en dat de huisvrouwen vrijwillige slavninnen zijn, ik zal met u gaan wandelen langs de rivier, en u het verschil leren tussen fluitenkruid en bereklauw. U zult misschien niet begrijpen wat dat allemaal voor nut heeft, maar u zult al gauw merken dat het u gelukkiger zal maken. Ik zal ook mooie boeken met u gaan lezen en naar muziek luisteren, en ik zal u bewijzen dat God niet is wat dominees en andere oplichters van hem maken, maar dat hij een product is van uw eigen geweten en net zoveel gestalten heeft als er mensen zijn.'

Van de eerste vijftig mensen maakte hij een stoottroep. Juffrouw Heidendaal ziet met lede ogen dat de kinderen liever met hem langs de rivier gaan wandelen dan naar haar te luisteren. De notaris merkte dat er iets in de stad aan het veranderen was: had hij niet het paard van Troje binnengehaald? De kleine sigarenmakers, met ene Kanis voorop, willen een coöperatie gaan stichten, in de klas werd de prehistorie besproken (ver vóór de Bijbelse chronologie). De 'beschaving' kreeg de mensen te pakken, het kroeglokaal werd verlaten, men poogde zelfs zich in het Nederlands uit te drukken. Chris deed een poging de vroegere pottenbakkersindustrie te doen herleven. Groot succes had hij met zijn toneel- en dansuitvoeringen, de spelen schreef hijzelf. 'Christendom zegen of gevaar?', 'Het seksuele leven van de mens', waren de onderwerpen die hij besprak. De gemeenteraad, waarin Heeringa



Interieur van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek in het Gotische Huis. In dit gebouw was ook het museum van de Stichting Campen gevestigd. (Bron: Gids V.V.V. 1929. Particulier bezit.)

‘met nog een boer en een kruidenier’ zitting had, besprak het geval. De toegang tot de openbare school werd de cursisten verboden. Dan huurt Chris bij de zigeuners aan de overkant van de rivier een woonwagen als klaslokaal. Op de Graanmarkt loopt alles spaak, als juffrouw Heidendaal haar trompet steekt, steigert het paard en er dreigen ongelukken te gebeuren die door ferm optreden van Heeringa c.s. voorkomen worden. Chris krijgt nu ontslag, de notaris wast zijn handen in onschuld. In een laatste grote manifestatie dringen de kinderen rondom de vereerde meester op: ‘Wij willen meester houden zolang hij adem heeft’, en: ‘Zij zullen hem niet temmen zolang hij bij ons leeft.’⁷²

(Heeft de jonge Van Maanen de grote optocht gezien van de vele kinderen van het christelijk onderwijs in 1928, bij de viering van het 75-jarig bestaan van dit bijzonder onderwijs? De groei zette eerst door na 1900 en vooral na 1917: de gelijkstelling van algemeen en bijzonder onderwijs.) ‘Meester Chris’ moet vertrekken en wel met de laatste boot naar Amsterdam, zijn beste leerling, Gait van de klompenmaker, meenemend, we zagen het reeds.

Het decor van de stad staat vooral in *De onrustzaaier* (1954) en in *Een huis van*

lief en leed (2000), maar ook in *Helse steen* (1970). De auteur heeft zich dus niet gehouden aan zijn verzuchting uit 1981: 'Over mijn eigen geboortestad schrijf ik niet meer. [...] Ik kan dat allemaal moeiteloos op ieder uur van de dag oproepen, in mijn droom loop ik er nog wel eens doorheen, maar met mijn pen blijf ik er nu van af. Die koe heb ik al te vaak en te intensief gemolken.'⁷³ Toch een koe aan de toren gehangen... Van Maanen sprak ook met Jan Ultee (1922-2007) van de 1948 geopende Kamper Boekhandel, Oudestraat 82, hoek Morrensteeg. Hij verkocht, vertelde hij, het boek alleen 'onder de toonbank' en in de Openbare Leeszaal en Bibliotheek (OLB) zou het boek in een 'gifkastje' bewaard zijn, je moest speciaal toestemming hebben het te lezen. Of dat waar was? Een dergelijk gerucht is niet meer te verifiëren. De directrice van de OLB, vanaf 1922 mejuffrouw Geer Heering (1883-1972), was na haar pensionering waarneemster, zij stond bekend om haar open, klantvriendelijke persoonlijkheid en zij was bepaald niet kleinzielig.⁷⁴ (*Een huis van lief en leed* geeft een aardig inkijkje in het ritueel van de uitleen bij de OLB, wat oudere Kampenaars zich zó zullen herinneren). In De onrustzaaier heet het: 'Mevrouw Droog, dat is hier de geleerde vrouw, ze is directrice van drie kurassen en een kuisheidsgordel in het oudheidkundig museum.' Inderdaad was de verzameling van de Stichting Oud-Campen in de bibliotheek ondergebracht (het primitieve begin van het Stedelijk Museum Kampen). Husselt Van Maanen hier enkele vrouwenfiguren, waarvan hij in de verte gehoord zal hebben, door elkaar? Mejuffrouw Clara Welcker (1882-1946) van het archief gold als geleerd, zij zetelde in het Oude Raadhuis; competentiekwesties vervreemdden haar van de historisch geïnteresseerde stadgenoten (particulieren verzamelden archieven waar zij geen belangstelling voor had; antiquiteiten verdwenen in de Openbare bibliotheek via genoemde Stichting). Kamper tableau.⁷⁵

In *Een huis van lief en leed* vertelt een oude onderwijzman, die aangesteld is om bij 'Walberg' de collectie foto's en manuscripten te beschrijven: 'Beter in die vuilnisbak dan in de gemeentelijke [...]', werd er gezegd. Over notaris Walberg heet het: 'Stel je voor, hij heeft ieder huis in de stad, tot het armoedigste krot aan toe, gefotografeerd, kleur was er nog niet, en met straatnaam en huisnummer in wel honderd albums geplakt.' (Historisch! De collectie wordt bewaard in het Frans Walkate Archief). Ook het huis aan het Plantsoen 'dat later is afgebroken voor de bouw van die scholengemeenschap waar niemand meer iets leert', werd gefotografeerd.⁷⁶ De onderwijzer was in het huis geboren: 'Ik kende het van boven tot onder, het kraken van de trap, de geur van de zolder, het zonlicht door de jalouzieën [...]. Ik kan

me niet voorstellen dat Reinier [een latere bewoner] van het huis heeft gehouden, zijn zoontje wel, om de perenbomen alleen al en de ligging naast de joodse begraafplaats [...].’ In de roman heet het dat het huis in de Wereldoorlog werd gevorderd als ‘Ortskommandantur’, en na de oorlog werd omgetoverd tot danshuis (‘een bordeel als je het mij vraagt’, zegt de schoolmeester).

Het huis, de tuin van Brinkman, de begraafplaats, vielen na de Tweede Wereldoorlog onder het noodzakelijk geworden nieuwe bestemmingsplan: er waren meer woninkjes nodig, en de nieuwe Gereformeerde Kerk (‘naar de leer der vrijmaking’) stond erop dat zij grond kreeg toegewezen om een ruim schoolgebouw neer te zetten, ook al moest men, bij gebrek aan het vereiste aantal, leerlingen uit omliggende

plaatsen aantrekken (1951). De begraafplaats werd volgens het Joodse ritueel geruimd (eind 1948). Het huidige schoolpleintje is de plek van de vroegere dodenakker.⁷⁷ De plek lag in het zogeheten Venebolwerk en was in de 18de eeuw ter beschikking gesteld van de Joodse Gemeente Kampen, die in 1661 woonrecht had gekregen in de stad, waarmee Kampen de eerste stad was in Oost-Nederland die Joden uitnodigde hier te wonen en handel te drijven.⁷⁸ Een geschikte plaats in tweërlei opzicht: buiten het woongebied - Bijbels gezegd: in het veld - én veilig voor het water dat twee keer per jaar het gebied rond de stad blank zette, van Zuiderzee en IJssel samen. De volksmond zei: weggestopt aan de randen van de samenleving (het was dus juist een privilege). Een Kamper theoloog maakte er een bloedakker van, voor een Judasloon gekocht, waar men Joden wegdoet... het teken van hun verworpenheid, ‘dàár liggen ze’, aan de randen.⁷⁹ Het Hebreeuws, de symbolen (de zegenende handen van de priesters, een sjofar, een boekrol, de waterkan van de Levieten), versterkten de ‘geheimzinnigheid’.



Een huis van lief en leed, tweede druk 2001, omslag Hans Gordijn. (Particulier bezit.)

Pim van Maanen: 'Daar groeiden de grafstenen met de zwart gespreide handjes, ten teken dat de overledenen hun moeder hadden geslagen, zoals onze gereformeerde gediensstige vertelde; en in het voorjaar plukten wij er pinksterbloemen [...]'.⁸⁰ Dit klinkt eerder 'vertrouwd', het landschap van zijn jeugd, het spelenderwijs vertrouwd raken met andere werelden. In *Een huis van lief en leed* is de zoon des huizes van tafel gestuurd: 'Ze wuifde naar Bob die buiten langs het raam liep, een boek onder de arm. Ik zag hem behendig, met boek en al, over het hek klimmen dat de tuin van de oude joodse begraafplaats scheidde', na tafel keek de bezoeker boven door het zijraam: 'Een jonge Adam op de rug gezien, lag als een gevallen engel in het gras, de armen gespreid, het hoofd opzij, in slaap gevallen'. Een jeugdherinnering? Adam is de jongen uit een vroeg verhaal die met zijn boot de rivier afpeddelt en in een zijarm in de bosschages zijn eigen paradijs ontdekt. Op weg daarheen is er telkens de ontmoeting met Meerman, een visserman en vogelaar: 'Probeer ook zo vrij te worden mijn kleine vriend. Na zo'n toespraak omhelsde hij de jongen die al gewend was aan de ruwe wang en aan de handen die naar teer en verf roken [...]'.⁸¹

Op de tuingrond werd een straatje gebouwd: dat de naam Anjerstraat kreeg, toch een herinnering (aan de geuren van destijds). De tuin van vader en zoon Brinkman speelt in de herinneringen van verliefde jongelui een rol: de gymnasiast Hal Leenmans, de vader van de dichteres Vasalis, kocht hier een ruiker om indruk te maken op het mooiste meisje van de stad⁸²; de officiersdochter Margrit Stigter vertelt: 'De tuin van Brinkman - die was er ook nog. Er stonden dahlia's achter het houten rek. Gele, lila, rode, witte, rose en de zon maakte het geel nog geler en het rood nog feller rood. En in de verte lag het stadje, net als vroeger. En een hooggedakte hooiberg stond er, onveranderd midden in.'⁸³ (In mijn tijd, vanaf 1964, was er alleen nog de prachtige bloemenwinkel aan de Oudestraat, hoek Melksteeg).

De Graanmarkt, Rivierpoort, Buitenkerk, zijn makkelijk te herleiden: Koornmarkt, de (witte) Koornmarktspoort, de Bovenkerk. De rivier, de brug, het plantsoen, het weidegebied rondom de stad. Het Postkantoor, het Oude Raadhuis (met de beelden), het Gotische Huis (met bibliotheek, leeszaal en museum), de Theologische School (alleen als opschrift voorkomend) zijn nog aanwijsbaar, hoewel in het huidige heden alles weer van bestemming veranderd is of zal gaan worden, vooral ook het natuurgebied ten westen van de stad (de Hanzelijn, de doorgaande wegen): ontsluiting of isolement? De Amsterdamse boot is al lang geleden uit de vaart genomen. Eén gebouw herinnert nog aan de Joden: de voormalige synagoge aan de IJsselkant



In de boot langs het IJsselfront, onderdeel van het programma in november 2004. (Foto: Freddy Schinkel.)

kreeg herbestemming op herbestemming, een grote steen ‘weent uit de muur’ (Habakuk 2:11) met de namen van de gedeporteerden uit deze stad (eind 1984 onthuld door een dame die nog Engelse les had gehad van pa Van Maanen, Esther van Gelderen (1904-1997), zij overleefde de oorlog in Nederlands-Indië.) Op de damesgalerij liggen de herinneringsboeken, je kijkt er naar het oosten, halfroond venster naar Jeruzalem. In het gastenboek staat te lezen:

‘de stenen huilen
juist nu - nu hier
het licht
valt door
het hoge venster’
PIM
12 augustus 2009

Toen in april 2003 Willem van Maanen gehuldigd zou worden vroeg hij waarom op de steen de namen van de ‘jongens van Rudelsheim’ niet vermeld werden: Siep (1919-1944) en Hans (1922-1943). Een meer gehoorde vraag onder oudere Kampenaren. In 1942 woonden zij echter niet meer in

deze stad, net als de zoon van het gezin Boektje, Joop. (Noch de 133 anderen hier geboren en in de wereldoorlog omgekomen; in de 19de eeuw was in Kampen een vrij grote gemeente.) Het verhaal 'Ik mis twee namen' van Jopie Langefeld, dochter van een werknemer van (militair) kleermaker Harrie Rudelsheim werd in 1990 gepubliceerd.⁸⁴ Ik stuurde het Pim. Hij schreef terug: '[...] hoe tragisch ook weer, ik ben je er dankbaar voor het te kunnen lezen. Het is gek, hoeveel vrienden ik ook in de oorlog heb verloren, de dood van die Kamper familie grijpt me eigenlijk heviger aan. Jeugd sentiment? Ouderdom?' (brief 20 augustus 2003). In ieder geval zijn voor het winkelpand Oudestraat 114 - waar winkel en atelier waren gevestigd - vier zogenoemde struikelstenen geplaatst in juni 2012, vader, twee zonen, moeder.

De Bovenkerk staat er nog, de klokken luiden en het carillon speelt. De school aan het Muntplein is afgebroken, het openbaar onderwijs verhuisd naar het Engelenbergplantsoen (tegenover het vroegere Stadsziekenhuis, dat als gebouw behouden bleef, na actie uit de bevolking). Trouwens, ook het protestants-christelijke onderwijs verdween uit de (binnen)stad, alleen een rooms-katholieke school voor lager onderwijs is er nog, bij de (echte) Buitenkerk. De rivier blijft stromen, intussen zijn er drie bruggen (en weer twee spoorwegstations, als in Pims jongenstijd). Bij het afscheid van de oude gemeente Kampen is nog een keer haar lof gezongen.⁸⁵

Epiloog, een persoonlijke opmerking

'Evenmin als het toneel verandert de roman iets aan de samenleving, hoogstens iets aan de visie van de lezer op de samenleving.'⁸⁶

Deze stelling van Willem G. van Maanen onderschrijf ik, toch was ik heel verrast toen ik indertijd zijn roman dan wel novelle, las. Dat was in 1966, ik kwam uit Rotterdam en was hier om te studeren. Voor mij was *De onrustzaaier* een *eyeopener*: was dit een adequate beschrijving van het plaatsje waarin ik was beland? Dan was die oproerkraaier mijn man! Heeft deze stad in elke periode van haar bestaan mensen gehad die haar bij de les hielden? Dit werd mijn zoekvraag. Zou het niet zinvol zijn om in haar geschiedenis naar die mensen en milieus op zoek te gaan? Een fraaier opdracht voor de beginnende kerkhistoricus die ik was (nog steeds hoor), kon ik niet bedenken.⁸⁷ Er konden heel wat studieopdrachten mee worden geformuleerd en archieftochten ondernomen. Dan kom je de tegensprekers tegen: pater Brugman, de gedaagden voor de synode van Dordrecht; de zegslui van Balthasar Becker; de magistraat die vluchtelingen toeliet begin 18de

eeuw; Patriotten; vader en zoon Evert en Juriaan Moulin begin 19de eeuw; hun leerling Johannes van Vloten (1818-1883), na Multatuli de grootste onrustzaaier in Nederland, (die op het einde van zijn leven in Kampen de liefde voor zijn geboortestad bezong); Karel van Hulst (1809-1881), die in de gevangenis belandde voor de vrijheid van de drukpers; meester Jan Daniël Belmer (1827-1909), die in deze kleine stad zoveel beginnende kunstenaars wist te stimuleren; de dominees Abraham Gijsbertus van Anrooij en Maarten Noordt zij, de één vrijzinnig, de ander gereformeerd, die voor de Staatsenquôte de sociale nood onder de Kamper arbeidersbevolking aan de orde stelden in 1892. Oud-stadgenoot Sam Goudsmit (1884-1954), de schrijver die met zijn romans ons de ogen opende wat het betekend heeft in dit stadje Jood te zijn, zo omstreeks 1895. Mr. Sam Perrin, met zijn brede sociale rapportages eind jaren dertig, ook over het geestelijk leven. Jan Keuter, de oeronderwijzer. Hans Wiersma, ja ook hij, die met zijn nauwkeurige journalistieke pen het Kampen vanaf de jaren vijftig in columns vastlegde en eerlijk waakte voor de goede naam van 'zijn' stad.

Willem G. van Maanen legde met zijn pamflet heel scherp alle gevaren bloot die binnen een kleine, overzichtelijke samenleving kunnen spelen, of de 'liberale' heren nu regeren of de 'gereformeerde'. Ik zou zijn werk als sociaalkritisch willen typeren. Gelukkig de stad waar zo nu en dan mensen opstaan die ons bij de les houden. (Ze kunnen zich ook vermommen als jufvrouwen Hendriks).

Bijlage:

Overzicht van het oeuvre van Willem G. van Maanen, met de toegekende prijzen

Querido

Droom is 't leven. 1953

De onrustzaaier. 1954, 1955², 1963³, 1967⁴, 1973⁵, 1986⁶, 2002⁷ (ook vertaald in het Tsjechisch en Zuid-Afrikaans). 1955: Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs

Al lang geleden. 1956

Taal noch teken. 1960

De dierenhater. 1960*. 1961 Prozaprijs van de gemeente Amsterdam

De verspeelde munt. 1964

Een onderscheiding. 1966

Helse steen. 1970*

De hagel is gesmolten. 1973*
Hebt u mijn pop ook gezien? 1974*
Een eilandje van pijn. 1981
Het nichtje van Mozart. 1983*. 1984 F. Bordewijkprijs

De Walburg Pers

Putten op de Veluwe. Het spoor terug naar de tragedie van 144. Reportage 1977
(samen met Koos Groen)

L.J. Veen

Een zondagmiddag in Hotel Askanischer Hof. Toneelstuk over Franz Kafka in:
Veen Toneel, 1985
Met de hand op het hart. Vijf romans. 2005 (Hierin de met een * gemerkte romans
bij Querido uitgegeven)

De Prom

Etty. Toneelstuk over *Etty Hillesum.* Toneelstuk 1988
Vastheid in geschifte of *De vrouw met de schaar.* 1990
Vertelde tijd. Verhalen 1994
Vrouw met Dobermann. Verhalen 1997
1997 Charlotte Köhlerprijs voor literatuur voor het gehele oeuvre
Een huis van lief en leed. 2000, 2001²
2001 Sjoerd Leikerprijs voor het gehele oeuvre
2004 Constantijn Huygensprijs voor het gehele oeuvre
Alle verhalen. 2003 [Verspreide verhalen, 1958-1987; Vertelde tijd, 1994; *Vrouw
met Dobermann*, 1997; *Nieuwe verhalen*]
De onrustzaaier. 2007 (zie: 1954)

De Bezige Bij

Heb lief en zie niet om. 2006
Een onderscheiding en andere novellen. [Hierin: *Een onderscheiding*, 1965; *Hebt
u mijn pop ook gezien?* 1974; *Het nichtje van Mozart*, 1983] 2008
Bagatellen. Verhalen 2010

Flanorreeks

Dubbele inktpot, enkele pen. 1994, verhalen, gedichten
Dubbele inktpot, enkele pen. 2004², herziene en uitgebreide uitgave
Wat van waarde is. 2010, verhalen, gedichten

In voorbereiding: de hoorspelen van Willem G. van Maanen (red. Gerben Wynia)

Avalon Pers

Een geval van doromanie. 2010 (met ets van Will Landman)

Noten

1. Willem G. van Maanen, 'Het huis van mijn jeugd', in: *Singel 262. Eenentwintig jeugdindrukken* (Amsterdam 1955), 45-47. Ook in: *Het land der letteren. Nederland door schrijvers & dichters in kaart gebracht* (Amsterdam 1982), 232-233; en in: Jaap van Gelderen, *Een afgeronde herinnering. Een wandeling door het stadje K. van Willem G. van Maanen* (Kampen, IJsselacademie 2003), 17-10.
2. Met toestemming van de erven W.G. van Maanen, waarvoor wij onze erkentelijkheid uitspreken, opgenomen achter deze bijdrage.
3. Op internet is belangrijk DBNL (Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren / auteursnaam invoeren). Wij maakten verder gebruik van gesprekken en gevoerde correspondentie met de auteur (2003-2004).
4. Aansluitend aan dit artikel is een overzicht toegevoegd van het oeuvre van Willem G. van Maanen. In de noten wordt verwezen naar de (verkorte) titels van de boeken. Het beginfragment van *De onrustzaaier* is opgenomen in: J. Kummer (red.), *Geschiedenis van Kampen*, deel 2, (Kampen 2001), 276-279 ('De stad in teksten en documenten', *ibidem.*, 211-286).
5. Sprekers waren: Anthony Mertens (redacteur Querido); Manon Uphoff; Thomas Verbogt; Willem Jan Otten; Wim Hazeu. Verslag *De Volkskrant*, d.d. 18 april 2003 (Arjan Peters).
6. Initiatief van mevrouw Mabel Schalijs (Kunst & Cultuur Overijssel); leiding: wethouder cultuur Rimmelt de Boer; toespraak Wim Hazeu, uitgever en schrijver; voordracht Henk van Ulsen ('Vogeltranen'); vraaggesprek gedeputeerde cultuur J.G. Kristen met de auteur; aanbidding huldigingsboekje IJsselacademie: Jaap van Gelderen. Aanbidding *Alle verhalen* (door uitgever Jan Oegema). De Kamper Persclub zegde een steentje toe op het zogenoemde Koepleintje (de verbouwing van het oude raadhuis was in volle gang).
7. Initiatiefnemer was Johan Prins (Wilsum), die een geestige lofrede hield rond alle gestenigden.
8. Citaat: *De Volkskrant*, d.d. 24 april 2003 (Madeleine Rood, 'Hommage aan Van Maanen').
9. Vermeld in het hier opgenomen overzicht van het oeuvre van W.G. van Maanen.
10. YouTube Willem G. van Maanen; gesprek met Peter Gielissen.
11. Willem Jan Otten, 'Een uit littekens onttrokken oeuvre', in: *Trouw*, d.d. 21 augustus 2012.
12. De zoon schreef een fraai levensbericht: 'Willem van Maanen. Amsterdam 22 november 1890 - Utrecht 27 augustus 1989', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*

te Leiden 1990-1991, 116-120.

13. In het Frans Walkate Archief wordt een informatief vraaggesprek met mevrouw G. Juffer bewaard uit 1991, van de hand van mevrouw Annet Veldkamp (Veenendaal), waaruit we tal van bijzonderheden konden putten. Juffer noemt de Luttekesschool, maar Van Maanen ging er in 2003 van uit dat hij alleen de Muntpleinschool bezocht. Hij was een vroege leerling.
14. Marinus Job Wallast en Aafje de Wijn, beiden overleden in 1929, Warnsveld (G.).
15. Madeleine Rood, a.a.
16. *De onrustzaaier* (7de druk), 20-21.
17. *Een huis van lief en leed*, 13, opgetekend uit de mond van de dienstbode.
18. Mea Mees-Verwey, De betekenis van *Joh's van Vloten*. *Een bibliografie met inleiding*, (Santpoort 1928), 28-29. Van Vloten noteerde ook dialectwoorden uit zijn jeugdtijd.
19. Willem van Maanen, 'Een verhaaltje', in: *Honderd jaar H.B.S./Honderdtwintig jaar Gymnasium* (Kampen 1969), ook in: *Een afgeronde herinnering*, 16-17 (onder de titel 'Het Huis der Vreugden').
20. *Eenentwintig jeugdindrukken*, 47. Zie ook: Aalt Selles, 'De jeugdindrukken van Willem G. van Maanen', in: *Nieuw Kamper Dagblad*, d.d. 1 februari 2001, die de zijne ernaast zet.
21. De namen ontleend aan het vraaggesprek met mevrouw G. Juffer. Zij was eerst dienstbode bij de fam. Reimers, die in 1921 naar Nederlands-Indië vertrok, en kwam toen bij de familie Van Maanen in dienst. G.L. Waanders en echtgenote waren de grootouders van Gait L. Berk (1927-2009).
22. *De Volkskrant*, d.d. 18 april 2003 (Arjan Peters).
23. *Met de hand op het hart. Vijf romans*, 122 (uit: 'Helse steen', 1970). Over de vader: *Eilandje van pijn* (1981), 164, 166, 168. Uiteraard moet bij deze fragmenten bedacht worden dat de 'werkelijkheid' literair wordt ingekleed. Elementen keren echter terug in het *Levensbericht* voor de vader (noot 12), toch een serieus genre.
24. *Vijf romans*, 137.
25. *Alle verhalen*, 321-327 ('Vogeltranen'). De grootouders: Herman van Maanen (1854-1930), houder van een jongenskostschool in Amsterdam, en Henriette Hartelust (1861-1951), dochter van een deftige kostschoolhouder te Ede, zij was pianiste. Een dochter van dit echtpaar: tante Zus (J.G.) van Maanen (1893-1993) koesterde de familieoverlevering: overgrootvader 'Jan Zondervan' was als baby gevonden bij landgoed 'Hartelust', met een vermoedelijke afstamming uit het Amsterdamse patriciaat.
26. Jan ten Hove, 'Wij gelooven nog aan Kampens toekomst...', in: Jeroen Kummer (red.), *Geschiedenis van Kampen*. Deel 2 'Zij zijn Kampers', (Kampen 2001) 93-210, over de periode 1920-1930, 153-165.
27. VVV Kampen-Nummer, van: *Ons Nederland. Officieel Orgaan der 'Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer'*, (Amsterdam [1929]).

28. *Eilandje van pijn* (1981) 184, 186.
29. Ibidem, 80, 82 (herinnering, opgeschreven in 1976). Josua Simon (Hans) Presseisen (Rotterdam 1921 - Bergen-Belsen 1944), werd reeds in de zomer van 1942 gedeporteerd. Zijn oma, die naast de familie woonde, was Hanna Speelman-Meijer (Kampen 1861-Sobibor 1943). Zijn broer Ernst Presseisen (1929-2011) werd hoogleraar geschiedenis in de U.S.A.
30. Willem G. van Maanen, 'De bewonderde meester', in: *Vestdijkkroniek* (1994) nr. 82 (lezing op 23 oktober 1993).
31. Daniela Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk. Het leven en De Werkplaats van Kees Boeke (1884-1966)* (Utrecht, Amsterdam, Antwerpen 2013) reg. s.v. Willem van Maanen. De biografie had op 24 juni 2010 een uitvoerig vraaggesprek met hem.
32. Willem van Maanen, 'Verzet zonder geweld', *Maatstaf. Maandblad voor letteren* 12 (1964) nr. 1, 2-8. Met een inleiding ook in: Willem G. van Maanen, 'Verzet zonder geweld. Joop Westerweel, de redder van Israëls jeugd', in: Evert Werkman (samenst.), *Ik néém het niet! Hoogtepunten uit het verzet 1940/1945* (Leiden 1965) 263-268. Ook als gesproken portret voor de radio.
33. *Eilandje van pijn*, 162. Over de leraren ook: Hooghiemstra, *De geest*, reg. Het boek van Ernst Glaeser verscheen voor het eerst in 1928 (Berlijn).
34. Hooghiemstra, *De geest*, 208.
35. *Maatstaf* (1964) 3 afbeelding handschrift Joop Westerweel.
36. *Vestdijkkroniek* (1994) nr. 82.
37. De historicus Jacques Presser heeft als eerste over 'Het verzet van Joden' geschreven, in: *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom (1940-1945)* (Den Haag 1965) deel II, 3-18.
38. *De Volkskrant*, d.d. 24 april 2003.
39. Over de Westerweelgroep: *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem onderscheiding voor hulp aan joden* (Amsterdam/Antwerpen 2005) 58-66 en de diverse kleine biografieën: 'Pim van Maanen', ibidem, 571; 'Gerda Ritman-Loeff', 745. Op 16 juni 1964 toegekend in Den Haag, de twee waren toen al geruime tijd gescheiden en beiden waren hertrouwd.
40. Na de oorlog werden nog twee dochters en een zoon geboren.
41. *Eilandje van pijn*, 68.
42. Willem G. van Maanen, 'Voorwoord', in: *Max Dendermonde. Op reportage. Journalistieke hoogtepunten uit de jaren vijftig* (Amsterdam/Antwerpen, 2002) 7-8.
43. Gegevens ontleend aan: *Nieuw Letterkundig Tijdschrift*, 25 (2007).
44. *Eilandje van pijn*, 142. Ida (I.G.M.) Gerhardt (1905-1997) was lerares klassieke talen in Kampen 1939, idem in Bilthoven, De Werkplaats, 1951-1963. Cf. Jeroen Kummer, 'Mijn prachtige, mijn hondse baan: de dichteres Ida Gerhardt in Kampen', *Kamper Almanak* (1996) 137-155.

45. Charles Dickens, *Leven en lotgevallen van Martin Chuzzlewit*, 2dln., Prismareeks 13+14, (Utrecht/ Antwerpen 1952), met de oorspronkelijke prenten van Phiz. Vertaling: W.G. van Maanen.
46. A.L. Sötemann, *Querido van 1915 tot 1990. Een uitgeverij* (Amsterdam 1990) 123, 178. Vormgever was Theo Kurpershoek (1914-1998).
47. *Schrijvers tekenen zichzelf*, uitgave van *De Revisor* 7 (1980).
48. *Eilandje van pijn*, 162-163. Van Maanen is overigens geen 'sprekende' naam. De familie stamt uit de buurtschap Maanen bij Ede. Waarschijnlijk betekent maanen: 'weide met hooigras'.
49. *Wie is die... Auteurs van Singel 262, fotografisch, biografisch & bibliografisch* (Amsterdam 1966) 86-87, met foto.
50. Naast de reportage ook het ontroerende verhaal 'Het monument' (1987), in: *Alle verhalen*, 87-98.
51. Het boek werd opgedragen aan de Zwitserse auteur Max Frisch (1911-1991), bekend van: *Stiller* (1954) in dagboekvorm, over zelfnisleiding; en: *Andorra* (1961), over iemand die voor Jood wordt aangezien en zo behandeld.
52. In: Koos Groen en Willem G. van Maanen, *Putten op de Veluwe. Het spoor terug* (Zutphen 1977) 49-71.
53. De Ruig dacht radicaal anders dan zijn hervormde collega C.B. Holland. Niet God maar de Nazi's hadden dit gedaan. Over hem: *Historisch Tijdschrift GKN* (2003) nr. 3, 37-38.
54. Cf. Marleen van Westing, *De kinderen van Putten. De razzia en de gevolgen* (Amsterdam 2008); Madelon de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering* (Amsterdam 1998) 317-326. Het blijft moeilijk de uitwerking van de toen heersende theologische opvattingen in Putten te duiden.
55. In: *Alle verhalen*, 225-236 (uit 1997).
56. *Alle verhalen*, 301-308 (1997).
57. *Hebt u mijn pop ook gezien?* (1974), flapteksten in: *Vijf romans*, 504-505.
58. In het literaire tijdschrift *De Revisor* (2007) nr. 2 en 3, schreven: Onno Blom, Kees 't Hart, Willem Jan Otten, Bert Natter, Menno Lievers en Manon Uphoff. Hierin drie stukken van Van Maanen: het genoemde 'De verandering'; een briefwisseling met Nescio ('meneer Grönloh'); en: 'Een geval van doromanie' [= een morbide drang om geschenken te geven].
59. Zie: 'Constantijn Huygensprijs 2004' met lofrede en dankwoord. Leden van de jury waren onder anderen Koen Hilberdink, Aukje Holtrop en Anton Korteweg. In 2003 was de prijs toegekend aan de schrijver Sybren Polet (Siebe Minnema), geboren in Kampen 1924 (Brunnepe).
60. Te vinden op de website van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden.
61. Ouderwets taalgebruik: 'als een parabel'.
62. De jury van de Van der Hoogtprijs bestond uit de heren Jan Engelman, Ed Hoornik, P. Minderaa, Theun de Vries, Victor E. van Vriesland.
63. Peter de Klerk, 'Maarten Noordtzijs, president van de Nederlandsch-Amerikaansche Land- en Emigratie-Maatschappij', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in*

- Nederland 3 (Kampen 1989) 65-94, 89-90 (noot 11).
64. H.W. van den Hoven, K. Schilder, D. van der Vlis, *Gezichten in de straten van Kampen met een historische beschrijving* (Alphen aan den Rijn 1986) 98.
 65. In *De Dierenhater* (1960) begint Van Maanen met het opsommen van alle vooroordelen die oppgeld deden (doen?) over de journalistiek. 'Lopend vuurtje' is een stevige drinker; notaris Pilaar ontloopt hem daarin niet veel. Zij borrelen veel op de Sociëteit.
 66. Wim Ramaker, *Misschien gaan we de IJssel wel op. Kamper gedichten* (Kampen 1998). J.W.F. Weremeus Buning, *De gewaarschuwde reiziger of het nuttige en vermakelijk spoorwegboekje*, (Bilthoven/Antwerpen 1944) 24-30, 26 (uitgebreid); W.F. Hermans, *De tranen der acacia's* (Amsterdam 1949) 46 (terloops). Zie ook: *Een afgeronde herinnering* (2003), 11, 21 (mijn hartenkreten over haar).
 67. De uit deze tijd stammende *Kamper Almanakken* laten deze groei en teruggang zien.
 68. Peter Henk Steenhuis, *Trouw*, d.d. 26 april 2003, 19.
 69. Boeiend zijn haar herinneringen, opgetekend in: K. Hendriks, *Z.A. Hendriks. 40 jaar evangeliste* (Kampen 1962), het rechtbankverhaal, 72. Henk de Koning schreef over haar: 'De dolle Mina van het geloof', in: *Kamper gevlj/Kamper gevlei. Steentje in het Koeplein* (Kampen 2002), 11-14. Het steentje draagt als opschrift: 'Vogel Gods'.
 70. Geciteerd naar: Hans Wiersma (eindred.), *Kom op verhaal in Overijssel. Kampen. Van Albertus Pighius tot Zwier Umblad* (Deventer 1996), 102-104. Wiersma (1919-2000) tekende bovenstaande woorden in 1955 op. Over hem: Sandra Bos, 'De skriever van Kampen', *Kamper Almanak* (2000) 40-57, en ook: Jan Veenhof in: *Kamper Almanak* (2001) 54-60.
 71. Cf. noot 1: *Eenentwintig jeugdindrukken* (1955), 45-47; *Een afgeronde herinnering*, 19.
 72. Deze encenering doet denken aan de lijdensgeschiedenis ('Hosanna' en 'Weg met hem') waarop Van Maanen ook zinspeelt in het in noot 32 genoemde 'In memoriam Joop Westerweel'.
 73. *Eilandje van pijn* (1981), 56.
 74. *Kamper Almanak* (1973-1974) 'Kroniek 1972'.
 75. De dames komen ook beiden in beeld in het boeiende verhaal van Suze Kern-Salomons uit 1932: 'Terugkeer na 45 jaar', in: *Geschiedenis van Kampen*, deel 2 (Kampen 2001) 258-262, Suze werd allerhartelijkst ontvangen zowel in de Leeszaal als in het Archief.
 76. *Huis van lief en leed*, 135 (de foto siert de omslag). Door het ontbreken van relevant archiefmateriaal is niet duidelijk hoe het met het huis gegaan is; een zegsman vertelde dat hij er op een zondagschool van de Hervormde gemeente was geweest; de *Kamper Almanak* plaatst er rond 1940 een hervormde kleuterschool in. De bouw moet omstreeks 1879 vallen.
 77. D. Haze, 'Oude Israëlitische begraafplaats', *Historisch Tijdschrift voor de IJsseldelta* 32-1 (2007) 10-13. Cf. *Kamper Nieuwsblad*, 4 november 1948. In 1829 moest de akker gesloten worden omdat de Nederlandse Wet begraven in de bebouwde kom voortaan verbood; de Nederlands-Israëlitische Gemeente kreeg een plek aangewezen op de Zandberg te IJsselmuiden,

- in de nabijheid van de Algemene begraafplaatsen van de stad Kampen. Naar deze begraafplaats werden de stoffelijke resten (en de stenen) uit de Ebbingestraat overgebracht. Op 17 november 1942 vond hier de laatste begrafenis plaats.
78. In de bloeitijd van Kampen, de 14de eeuw, was er blijkens de middeleeuwse *memorboeken* in Kampen een Joodse gemeente die ten slachtoffer viel in de tijden van de pest aan de zogenoemde geselbroeders. In de volgende eeuwen is er sporadisch sprake van Joden in de stad. *Geschiedenis van Kampen*, deel 1 (Kampen 1993) 211-218.
 79. Prof. dr. Klaas Schilder Kampen (1890-Kampen-1962), geciteerd in: G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Kampen 1996) 333-334 (Dissertatie).
 80. *Eenentwintig jeugdindrukken; Een afgeronde herinnering*, 18. Ook bij H.W. van der Hoven, *Kamper Kroniek 1948*, (zegswijze van zijn grootvader). (Uit Rotterdam ken ik: 'Als je liegt, dan groeien je handen boven je graf').
 81. 'Een nieuwe Adam', in: *Alle verhalen*, 16-19 (oorspronkelijk 1962).
 82. Maaïke Meijer, *M. Vasalis. Een biografie* (Amsterdam 2011) 24-26, zie ook: Jaap van Gelderen, 'Tehuis voor gymnasiasten aan de IJsseldijk', *Historisch Tijdschrift voor de IJsseldelta* 36-3 (2011) 25-28.
 83. Margrit de Sablonière, 'Herinnering aan Kampen', in *Geschiedenis van Kampen*, deel 2, 253-256 (oorspronkelijk 1950).
 84. In: Daan van Driel en Jaap van Gelderen, *Kinderen verhalen van de oorlog* (Kampen 1990) 49-52.
 85. Jaap van Gelderen, 'Wind, Water, Weiden en Torenhooft de Stad. Causerie bij het afscheid van de oude gemeente Kampen', *Kamper Almanak* (2001) 38-44 (uitgesproken in de koffiekamer van de Stadsgehoorzaal op 21 december 2000). Samen gingen, per 1 januari 2001: Kampen, IJsselmuiden, Grafhorst, Wilsum, 's-Heerenbroek, Kamperveen en Zalk.
 86. *Eilandje van pijn*, 198, 'Stelling 9'.
 87. Gert van Klinken, 'Literaire invloeden op het werk van Jaap van Gelderen', in: Gert van Klinken, Christiaan Ravensbergen, Theo van Staalduine, 'Jakob ging zijns weegs...' *Opstellen voor Jaap van Gelderen uit het archief van de Theologische Universiteit Kampen* (Kampen 2006) 130-144. [Over ds. D. Hogenbirk, dr. Jaap Meijer en Willem G. van Maanen]. Van Maanen was bij mijn afscheid in de Bovenkerk op 27 januari 2006 aanwezig.